

Karol Łopatecki

Uniwersytet w Białymstoku
k.lopatecki@uwb.edu.pl

Wykorzystanie map w działaniach strategicznych do 1586 roku w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim¹

Abstract

The Use of Maps in Strategic Actions Until 1586 in the Crown and the Grand Duchy of Lithuania

The paper presents the oldest instances of applying cartography during strategic actions in the Crown and the Grand Duchy of Lithuania. The promoters and – possibly – also the proponents of using maps in the army were Stanisław Łaski and Jan Tarnowski. Tarnowski not only wrote about the need for the application of cartographic knowledge by the high command, but also modified permanent defence according to the spatial reconnaissance of Tartar routs. They were to be supervised by a specifically appointed Field Crown Guardian. The oldest map used during the defence was Bernard Wapowski's map of Sarmatia from 1526. It contained a black trail that was the chief route of the Tartar army march. In 1576, a precise rout consisting of three trails used by the Crimean Khanate was made by a committee appointed to lustrate the royal demesne of the Podolian and Ruthenian voivodeships.

¹ Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki *Opus* (nr 2014/15/B/HS2/01104) *Związki literatury polskiej i kartografii w XVI – I poł. XVII w.*

They were marked on a map of the Polish-Lithuanian Commonwealth by Stanisław Sarnicki in the early 1580s.

At the beginning of Stephen Báthory's ruling, the European publishing market suffered from a shortage of printed maps that could significantly aid strategic actions conducted during the war with the Tsardom of Muscovy (Livonia was an exception). The creation of a suitable map that could facilitate strategic planning was entrusted to Marcin Strubicz. The first and second edition was made in 1579–1580. The first version of Strubicz's map (1579) contained a description of the Grand Duchy of Lithuania entitled *Descriptio Lituaniae*. Strubicz applied in it a solution unknown elsewhere in Europe consisting in providing military regulations next to the description of Lithuanian lands. Latin versions of Grzegorz Chodkiewicz's military articles published by Strubicz indicated that the map had a purely military purpose.

Keywords: strategy, military operations in the 16th century, military cartography, small-scale maps

Badania nad źródłami kartograficznymi epoki nowożytnej wykonywanymi w działaniach wojennych są w literaturze polskiej dobrze ugruntowane. Jest to w dużej mierze zasługa czterech badaczy – Bolesława Olszewicza, Karola Buczka, Tadeusza Mariana Nowaka i Stanisława Alexandrowicza². Nie oznacza to jednak, że problematyka ta została wyczerpana. Wręcz przeciwnie – istniejące prace dają asumpt do dalszych pogłębionych badań³. Jednym z istotnych

² B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 5–52; K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 7 (1933), z. 2; K. Buczek, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej” 8 (1934), z. 3, s. 3–15; T.M. Nowak, *Kartografia – moja miłość. Fragment pamiętnika*, „Analecta” 19 (2010), z. 1–2, s. 287–295; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 157–208 (rozdz. VI). W książce podana została aktualna literatura przedmiotu.

³ Szerzej o badaniach w obrębie historii kartografii: B. Szady, *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, „Studia Geohistorica” 1 (2013), s. 29–31. Kartografii wojskowej poświęcona była XXX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii (Toruń, 13–15 października 2016 roku, współorganizatorzy: Zespół

problemów jest rozróżnienie map z uwagi na sposób ich wykorzystania militarnego. Zauważył to już T.M. Nowak, który podzielił źródła kartograficzne na cztery kategorie. Według niego wodzowie mogli wykorzystywać w podejmowaniu decyzji strategicznych mapy o skali od około 1 : 1 000 000 do około 1 : 2 000 000, przy działaniach operacyjnych mapy o skali od 1 : 200 000 do 1 : 600 000, a na potrzeby taktyczne mapy o skali około 1 : 100 000. Do tego wymienia plany poszczególnych obiektów o skali od 1 : 2000 do 1 : 10 000⁴. Ten podział, choć wzbudza różnej natury wątpliwości, wskazuje na istotę problemu⁵. Decyzje o znaczeniu strategicznym dotyczyły miejsca koncentracji wojska, głównego kierunku przemieszczania się armii, miejsca uderzenia na nieprzyjaciela, uogólniając – sposobu użycia sił zbrojnych do celów prowadzonej wojny⁶.

Wydzielenie tytułowej problematyki artykułu wiąże się również z rodzajem źródeł kartograficznych. Na początku okresu nowożytnego planowanie operacyjne i taktyczne musiało się opierać na materiale rękopiśmiennym, natomiast proces organizowania działań wojennych mógł być również prowadzony przy użyciu map drukowanych⁷. Wynikało to z małej szczegółowości i niedostatecznej wier-

Historii Kartografii PAN i Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, temat: *Kartografia wojskowa krajów Młodszej Europy XVI–XX wieku*).

⁴ T.M. Nowak, *Polska artyleria, inżynieria i kartografia wojskowa XVII w. – teoria i praktyka*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 22 (1979), s. 117.

⁵ Wydaje się, że skala 1 : 2 000 000 jest zdecydowanie przeszacowana, w szczególności wobec niewielkiej liczby znaków topograficznych umieszczanych na szesnastowiecznych źródłach kartograficznych. Wyrażna jest również luka pomiędzy mapami o skali 1 : 600 000 a tymi o skali 1 : 1 000 000.

⁶ C. Clausewitz, *O wojnie. Księga 1–5*, przeł. A. Cichowicz, L. Koc, F. Schoener, Warszawa 1958, s. 84–85, 104–105, 143–144; por. A. Polak, *Strategia, czyli o granicy między sztuką wojenną a polityką*, „Kwartalnik Bellona” 95 (2013), nr 1, s. 108–127.

⁷ Dopiero w 1580 roku wydano drukiem *Descriptio Ducatus Polocensis*, mapę wojskową o znaczeniu operacyjnym, przygotowaną przed kampanią połocką 1579 roku przez Stanisława Pachołowieckiego. Jednakże również ona w latach 1580 i 1581 nie odgrywała już istotnej roli – ze względu na zmianę terenu prowadzonych działań wojennych. Por. K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa*

ności odwzorowania terenu najstarszych źródeł kartograficznych, które mogły służyć jedynie do ogólnej orientacji przestrzennej⁸. Okres, w którym wykorzystanie kartografii w planowaniu działań wojennych można uznać za działania nowatorskie, kończą czasy Stefana Batorego (1576–1586)⁹. W kolejnych dziesięcioleciach mapografia militarna stała się standardem powszechnie wykorzystywanym w praktyce.

Powstanie polskiej kartografii możemy wiązać z wiekiem XV¹⁰. Najstarszy znany obecnie dokument poświadczający istnienie mapy obejmującej ziemie koronne pochodzi z 1413 roku. Wówczas w Nakle podczas rozprawy granicznej pomiędzy Koroną Królestwa Polskiego a zakonem krzyżackim przedłożono sędziemu mapę okolicznych

mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pacholowieckiego (1580), „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 75–126.

⁸ T.M. Nowak, *Polska artyleria...*, s. 117; J. Hale, *Warfare and Cartography, ca. 1450 to ca. 1640*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1: *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2003, s. 722–723. Szerzej o piętnastowiecznych drukowanych mapach: J. Stebnowski, *Z historii druku map*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 10 (1964), z. 2, s. 3–10.

⁹ Zwraca na to uwagę Karol Buczek, podkreślając przy tym niską jakość map, które nie były stworzone z wykorzystaniem kształtującej się metodologii badawczej. Zob. K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 118; *idem*, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, s. 14–15.

¹⁰ Na XV wiek w ogóle przypadają początki nowożytniej kartografii. Przede wszystkim związane jest to z recepcją dzieł Klaudiusza Ptolemeusza, rozwojem druku, powstawaniem portolanów niezbędnych podczas wypraw morskich i oceanicznych itd. Zob. T. Campbell, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, w: *The History of Cartography*, vol. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. by J.B. Harley, D. Woodward, Chicago–London 1987, s. 371–463; D. Woodward, *Cartography and the Renaissance. Continuity and Change*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1, s. 3–23; P.G. Dalché, *The Reception of Ptolemy's Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1, s. 285–360; R. Skrycki, *Z dziejów kształtowania się wiedzy geograficznej o Pomorzu i Szczecinie w epoce wczesnonowożytnej (XV–XVI wiek)*, w: *Szczecin z oddali. Piąta Konferencja Edukacyjna*, 30 XI 2012, red. K. Rembacka, Szczecin 2014, s. 31, 33.

ziem przedstawiającą przebieg granicy¹¹. W tym międzypaństwowym sporze granicznym po raz kolejny wykorzystano mapę w 1420 roku we Wrocławiu¹². Rok później posłowie polscy przedłożyli w Rzymie wykonaną na płótnie mapę, która miała obrazować sporne tereny Korony i zakonu krzyżackiego. Na to źródło powoływały się obie strony sporu¹³. Niestety, obiekt ten nie zachował się. Istnieją natomiast dwie szkicowe mapy Pomorza umieszczone w kodeksie Sędziwoja z Czechła¹⁴. Pochodzą one z lat 1464–1466 i powstały podczas rokowań pokojowych z zakonem krzyżackim. Ich wykonanie, choć bardzo niedoskonałe, wskazuje, że źródła kartograficzne już w XV stuleciu zaczęły pełnić funkcję użytkową, początkowo głównie dyplomatyczną.

Powstanie pierwszych map w Koronie Królestwa Polskiego zbiega się w czasie z rozwojem Uniwersytetu Krakowskiego. Podejrzewać należy, że wszystkie powstałe mapy tworzone były przez ludzi związanych z tą uczelnią. Coraz powszechniejsza była znajomość między innymi *Geografii* Ptolemeusza. Z dziełem tym zapoznali się na pewno Jan Długosz, Zbigniew Oleśnicki, Jakub z Sienna, Jan z Głogowa i inni wykształceni politycy oraz profesorowie, którzy studiowali we

¹¹ A. Wojtkowski, *Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami. Część pierwsza (1310–1454)*, „Komunikat Mazursko-Warmiński” 10 (1966), nr 1, s. 56. Mimo że o wykorzystaniu map w 1413 roku wiemy już od ponad pół wieku, w pracach dotyczących historii kartografii nadal przyjmuje się, że najwcześniejsze poświadczony źródłowo wykorzystanie materiałów kartograficznych dotyczących Polski nastąpiło osiem lat później – w 1421 roku.

¹² A. Wojtkowski, *O nowo odkrytym tekście „Justyfikacji” wyroku wrocławskiego w procesie polsko-krzyżackim r. 1419/20*, „Komunikat Mazursko-Warmiński” 6 (1962), nr 3, s. 544–545; *idem*, *Tezy i argumenty...*, s. 72.

¹³ F. Bujak, *Początki kartografii w Polsce*, Kraków 1900, s. 5 i nn. (tekst źródłowy s. 107–109); B. Olszewicz, *Geografia polska w okresie odrodzenia*, Warszawa 1957, s. 14; A. Wojtkowski, *Tezy i argumenty...*, s. 81–82.

¹⁴ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 1310, s. 635–636; B. Olszewicz, *Dwie szkicowe mapy Pomorza z połowy XV w.*, „Strażnica Zachodnia” 13 (1937), s. 35–51.

Włoszech czy też Francji. Jedną z takich osób był właśnie Sędziwój z Czechła¹⁵.

Jako pierwszy potrzebę wojskowego wykorzystania map odnotował, w latach 40. XVI wieku, Stanisław Łaski¹⁶. Zwrócił on uwagę, że „mądrzy Hetmani, na pamięć, a pow[i]eść, dać się uwodzić nie mają: co dać, to dać, **aby malowane krainy mieć, skąd się czego nadziewać, a czemu kędy zabiegać potrzeba**”¹⁷. Mapa miała być uzupełniającym źródłem wiedzy wobec informacji zdobytych przez szpiegów i oddziały zwiadowcze czy zeznań mieszkańców ziem, na których toczono działania wojenne¹⁸. Nie to było jednak najważniejsze. Do-

¹⁵ F. Bujak, *Studia geograficzno-kartograficzne*, Kraków 1925, s. 1–77, 91–105; P.G. Dalché, *The Reception of Ptolemy's Geography...*, s. 350; B. Olszewicz, *Geografia polska...*, s. 6–8, 15–16 i nn. Sędziwój z Czechła, przebywając we Francji, sporządził nawet na potrzeby kolegium nawarskiego opis Polski, jej położenia wobec sąsiadów itp. J. Wiesiołowski, *Sędziwój z Czechła (1410–1476). Studium z dziejów kultury umysłowej Wielkopolski*, „*Studia Źródłoznawcze*” 9 (1964), s. 75–103.

¹⁶ Skąd u Stanisława Łaskiego pojawiło się zainteresowanie źródłami kartograficznymi? Można przypuszczać, że wiązało się to z jego humanistycznym wykształceniem. Lektura dzieł dała mu niezbędną wiedzę z zakresu kartografii, którą zresztą mógł wykorzystać w praktyce. Wiele bowiem podróżował po Europie, brał udział w wyprawie do Ziemi Świętej i Afryki – z wojaży tych powstał nawet poemat sporządzony przez Bernarda Holtorpiusa – zob. B. Holtorpius, *Peregrinationum Stanislai a Lasco liber*, Rostock: Ferber Augustin starszy, 1577, k. A5–D7v.

¹⁷ [S. Łaski], *Stanisława Łaskiego, wojewody sieradzkiego, prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864, s. 8. Wszystkie wyróżnienia w cytatach pochodzą ode mnie.

¹⁸ S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa do połowy XVII wieku*, w: *Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. Materiały z konferencji*, oprac. B. Krassowski, J. Madej, Warszawa 1982, s. 10; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa*, t. 1, Kraków 1912 (reprint: Poznań 2003), s. 304; S. Herbst, *Potrzeba historii*, t. 2, Warszawa 1978, s. 488–489; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 11; *idem*, *Wzmianki o znaczeniu map w literaturze Polskiej XVI wieku*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Geograficzne*” 9 (1963), s. 133; Z. Parucki, *Zarys geografii wojennej*, Warszawa 1967, s. 42; T. Zarębska, *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1975, s. 231; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 160; J. Sikorski, *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991, s. 62.

strzegam w przytoczonym fragmencie zjawisko, które można określić jako wczesnonowożytny zwrot kartograficzny (*the early modern cartographic turn*). Polegał on na upowszechnieniu się myślenia przestrzennego opartego na wyobrażeniu pewnego obszaru na wzór coraz bardziej rozpowszechnionych map. Taka imaginacja była i jest pomocna w unaocznieniu sytuacji geostrategicznej i usprawnia proces intelektualny związany z podejmowaniem kluczowych decyzji militarnych¹⁹.

Z powyższym związany jest inny fragment znajdujący się w pracy Łaskiego. Wskazuje on na zasadnicze znaczenie planowania, które dziś zaliczylibyśmy do strategii wojennej. Według tego renesansowego teoretyka wojskowości przed podjęciem akcji militarnych należy dokonać gruntownego rozeznania terenów, na których ma być prowadzona wojna. Naczelny wódz „ma się pilnie wywiadować rzek, błot, gór, przechodów, przebycia”. To wszystko pozwala podjąć decyzję,

[...] które miejsca pierwiej, a które nazad brać, dobywać, ku opanowaniu prędkiemu osadzać: bo czasem nie rozmyślnie Hetman pocznie się parać około tego, o czym, albo na czym jemu mało należy, a opuści to na czym wiele należy²⁰.

Trzeba zaznaczyć, że autor nie pisze o mapach, a jedynie o konieczności zgromadzenia wiedzy geograficznej, co pozwoli na podjęcie decyzji strategicznych. Zdobywanie wiedzy miało polegać na gromadzeniu informacji o danej krainie, przy czym autor przestrzega przed zbyt dużym zaufaniem do szpiegów²¹. W odniesieniu do wykorzystania tej wiedzy w kartografii – zebrane informacje powinny zostać naniezione na mapę lub mapy, aby służyć pomocą podczas narad wojennych, w czasie których decydowano o miejscu koncentracji wojsk oraz dalszych planach militarnych. Opisane zjawisko potwierdza Bartosz

¹⁹ K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy...*, s. 119–120.

²⁰ [S. Łaski], *Stanisława Łaskiego, wojewody sieradzkiego, prace...*, s. 93.

²¹ O siatce szpiegowskiej na pograniczu moskiewskim zob. J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego, XIV–XVII w.*, Warszawa 1970, s. 395–397.

Paprocki, który jako wzór godny naśladowania wskazał postępowanie cesarza Karola V Habsburga. Władca ten „kędy walczyć miał, na przód wszystkich onych²² miejsc położenia malowanie widzieć chciał²²”.

Drugim ważnym autorem postulującym wykorzystanie kartografii podczas planowania strategicznego był hetman koronny Jan Amor Tarnowski. Zagadnienie to poruszył w napisanej w latach 1555–1556 *Radzie sprawy wojennej*²³. Nie wskazał na potrzebę wykorzystania map podczas działań obronnych, za to zaakcentował ich przydatność podczas wojen ofensywnych:

Jeśli w ziemi nieprzyjacielskiej hetman wiadomych miejsc ludzi mieć nie może, **niech się stara aby miał prawdziwe a nieomylnie malowania, cosmographiam**, z którychby mógł poznać położenia tego tam kraju, góry, jeziora, przechody, rzeki, i miejsca bądź ciasne, bądź przestronne²⁴.

Biorąc pod uwagę ogromne doświadczenie wojskowe autora tych słów i liczne innowacyjne rozwiązania wprowadzone przez niego w armii koronnej – fragment poświęcony kartografii jest skromny. Należy jednak zauważyć, że Tarnowski wielokrotnie uczestniczył w działaniach poza granicami Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego – między innymi w latach: 1518 (Maroko), 1521 (Węgry), 1531 (Mołdawia), 1535 (Wielkie Księstwo Moskiewskie)²⁵. Można

²² B. Paprocki, *Hetman albo własny konterfekt hetmański*, Kraków: Mateusz Siebeneicher, 1578, k. Ei; także: B. Paprocki, *Hetman*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856, s. 26.

²³ S. Herbst, *Dwie kwestie wojskowego piśmiennictwa renesansu*, „Przegląd Historyczny” 47 (1956), s. 783–785.

²⁴ *Collectanea vitam resque gestas Joannis Zamoyscii [...] illustrantia*, ed. A.T. Działyński, Poznań 1861, s. 247. Na fragment ten wskazywali: S. Herbst, *Potrzeba historii*, t. 2, s. 489–490; B. Olszewicz, *Wzmianki o znaczeniu map...*, s. 134; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 161; E. Sobaczynski, *Historia Służby Geograficznej i Topograficznej Wojska Polskiego*, Warszawa 2000, s. 25; Z. Parucki, *Zarys geografii wojennej*, s. 43; S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 10.

²⁵ Ł. Winczura, *Hetman hetmanów. Jan Amor Tarnowski (1488–1561)*, Kraków 2005, s. 143–186.

zatem przyjąć, że podczas tych działań zetknął się z mapami, a nawet osobiście je wykorzystywał. Inspirująca jest hipoteza Andrzeja Dziubińskiego, który reformę strategii funkcjonowania obrony potocznej przeprowadzoną przez Lelewitę wiąże z jego portugalsko-marokańskim epizodem wojskowym. W 1518 roku w drodze powrotnej z Ziemi Świętej i Egiptu Tarnowski udał się na dwór królewski Manuela I i tam przedstawił list rekomendacyjny od Zygmunta I Starego. Podczas pobytu w Luzytanii Tarnowski uczestniczył w wyprawach ofensywnych na terenie dzisiejszego Maroka (w okolicach Arzili) przeciwko plemionom półkoczowniczym – berberyjskim i arabskim. Za swoje zasługi otrzymał od króla Portugalii pas rycerski, a ceremonia jego nadania odbyła się w kościele św. Jana w Lizbonie²⁶. Informację tę należy uzupełnić o jeden element. Portugalczycy w tym czasie rozpoznali już kartograficznie teren wybrzeża marokańskiego, co wykonał w czasie dwóch wypraw z lat 1489 i 1507 Duarte de Armas²⁷. Tym samym pierwsze kontakty z mapami wojskowymi Tarnowski miał najprawdopodobniej już w 1518 roku.

Wstrzeźliwość hetmana wielkiego koronnego w propagowaniu innych aspektów kartografii każe wątpić w praktyczną przydatność drukowanych map Polski do działań obronnych przynajmniej do połowy XVI stulecia. Tymczasem T.M. Nowak, K. Buczek i S. Alexandrowicz uznawali mapy Bernarda Wapowskiego (1450–1535) za najstarsze źródło kartograficzne wykorzystywane przez wojska polsko-litewskie²⁸. W zasadzie jednak nie podali oni na to

²⁶ A. Dziubiński, *Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów*, „Kwartalnik Historyczny” 103 (1996), nr 3, s. 56–57.

²⁷ M.F. Alegria, S. Daveau, J.C. Garcia, F. Relaño, *Portuguese Cartography in the Renaissance*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1, s. 1047.

²⁸ T.M. Nowak, *O wpływie walk z Turcją i Tatarami na rozwój polskiej techniki wojskowej XVI–XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 28 (1983), nr 3–4, s. 607–608; T.M. Nowak, *Polska artyleria...*, s. 117–118; S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 9; S. Alexandrowicz, *Kartografia wojskowa Wielkiego Księstwa Litewskiego do połowy XVII wieku*, w: *Kartografia wojskowa kra-*

żadnego konkretnego dowodu. Wskazywali jedynie na skalę mapy, która była użyteczna przy planowaniu strategicznym, na obszar związany z najazdami tatarskimi, podkreślali także korelację czasową publikowania map z bitwą pod Mohaczem (1526).

Wapowski w 1526 roku wydał u krakowskiego drukarza Floriana Unglera dwie mapy Sarmacji. Mapa północnej części nie dochowała się do naszych czasów, południowy obszar w znacznym fragmencie jest znany (il. 1). Mapa wykonana została w skali 1:2 900 000. Przedstawia ona obszar od Poznania na zachodzie po ujście Donu na wschodzie i od Torunia na północy do Konstantynopola na południu. Druga mapa, wydana nieco później, prawdopodobnie na przełomie 1526 i 1527 roku, zachowała się jedynie w niewielkich fragmentach. Przedstawiała ona w skali 1:1 000 000 Królestwo Polskie i zachodnią część Wielkiego Księstwa Litewskiego (od Frankfurtu nad Odrą na zachodzie po Bar na wschodzie)²⁹.

Z punktu widzenia obronności Korony Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XVI wieku istotną rolę odgrywały południowo-wschodnie rubieże, w zasadzie stale najeżdżane i plądrowane przez Tatarów. O skali zagrożenia świadczą badania Antoniego Walawendera, który obliczył, że w latach 1450–1586 dokonano 84 najazdów tatarskich (oczywiście nie mamy do czynienia ze zbiorem enumeratywnym)³⁰.

jów strefy bałtyckiej XVI–XX w. Materiały konferencji naukowej, Toruń, 20–22 października 1994 r., red. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1996, s. 12.

²⁹ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 35–49; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963, s. 23–31; J. Łuczyński, Żmudź i fragment Prus na mapie Bernarda Wapowskiego („milionówce”) z 1526 roku, „Zapiski Historyczne. Kwartalnik poświęcony historii Pomorza” 71 (2006), z. 1, s. 85–97; T.M. Nowak, *O wpływie walk z Turcją i Tatarami...*, s. 607–608; S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „Milionówka” Bernarda Wapowskiego*, w: [S. Pietkiewicz, G. Kwiatkowska-Gadomska], *Studia nad dokładnością dawnych map ziem polskich. Trzy mapy z XVI i XVII wieku*, Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej. Seria C, z. 24, Warszawa 1980, s. 37–62.

³⁰ A. Walawender, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, cz. 2: *Zniszczenia wojenne i pożary*, Lwów 1935. Bardziej szcze-

Do prowadzenia działań obronnych oraz wyznaczenia miejsc stacjonowania obrony potocznej i służby ziemskiej mogła służyć dokładna mapa pogranicza. To, co było szczególnie potrzebne przy obronie przed najazdami tatarskimi, to znajomość szlaków. Stanowiły one ciągi komunikacyjne, którymi w sposób niezauważony mogły podróżować czambuły tatarskie. Jak podkreślał Bernard Pretwicz:

[...] co się dotyczy legania na polu między szlaki na straży, które zową ko-zactwo, tedy to dlatego, iż wyszedwszy na pola za dąbrowy, tedy są takie błota i by i cztere człowieka szło, tedy się wkraść nie mogą, bo na błociach wszędzie ich poszlakuje a tak trudno by uj[s]ć mieli³¹.

A zatem wykonanie map obejmujących południowo-wschodnie ziemie Korony, a także odnotowanie szlaków tatarskich stanowiły ważne elementy rozwoju potencjału obronnego Rzeczypospolitej przed zagrożeniem ze strony Tatarów.

Oczywiście użyta skala w mapie Sarmacji raczej uniemożliwia pełnienie przez nią wojskowej funkcji użytkowej. Prawdopodobnie Wapowski nigdy nie podróżował po Podolu i Wielkim Księstwie Litewskim, a zgromadzone przez niego informacje były skąpe i w znacznym stopniu jeszcze niedokładne³². Źródło to zawiera niewiele punktów topograficznych, choć oczywiście stanowi ogromny postęp w stosunku do dotychczasowego stanu wiedzy.

główne badania Jerzego Ochmańskiego wskazują, że w latach 1474–1569 Tatarzy najechali te tereny 75 razy, zob. J. Ochmański, *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 5 (1960), s. 349–398.

³¹ B. Pretwicz, *Memoriał*, w: A. Tomczak, *Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 6 (1960), z. 2, s. 346.

³² K. Buczek, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, transl. A. Potocki, Wrocław 1966, s. 35 i nn. Buczek akcentuje, że w porównaniu z poprzednimi pracami kartograficznymi mamy do czynienia z przełomem. Siatkę zniekształceń prezentuje J. Łuczyński, *Ziemie Rzeczypospolitej w kartografii europejskiej XVI wieku (próba ustalenia filiacji map wydanych drukiem)*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 41 (2009), nr 2, s. 129.

II. 1a. Sarmacja Bernarda Wapowskiego, część południowa, 1526, fragment, skala 1 : 2 900 000 (K. Buczek, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, transl. A. Potocki, Wrocław 1966, fig. 8)

Czy jednak rzeczywiście omawiana mapa była nieprzydatna wojskowo? W warstwie ikonograficznej mapa Wapowskiego zawiera liczne elementy o charakterze militarnym. Niespokojne obszary pogranicza wyróżnione zostały przez odnotowanie pięciu ziem (il. 1): *Podolia – Lituania – Moldavia – Moscovia – Tartaria*. Na mapie przedstawiono wizerunki jeźdźców tatarskich symbolizujących czambuły najeżdżające ziemie koronne i litewskie.

Współczesny czytelnik nie dostrzega na mapie Sarmacji zaznaczonych szlaków tatarskich, które mogłyby rekompensować niedokładność przekazu. Wapowski przedstawił jednak ogromny kompleks leśny położony pomiędzy rzekami Dniepr i Boh, dodatkowo rozciągnięty aż pod Żytomierz i rzekę Teterew. To jedyny las mający nazwę własną – *Nigra Silva* (Czarny Las). Był to najważniejszy element tatarskiego szlaku czarnego, który zresztą swe miano wziął od nazwy puszczy³³. Szesnastowieczny odbiorca niewątpliwie od razu utożsamiał Czarny Las, który przybrał na mapie formę liniową, z głównym szlakiem tatarskim.

Szlak czarny przebiegał działem wód pomiędzy prawymi dopływami Dniepru i lewymi Bohu w stronę Zbaraża. Miał on kilka odnóg, a szlak główny prowadził na północ właśnie w kierunku odnotowanego na mapie Żytomierza oraz Cudnowa. Czarny Las był miejscem koncentracji oddziałów tatarskich, zmierzających następnie na Wołyń lub Kijowszczyznę³⁴. Wydaje się więc, że Barnard Wapowski po raz pierwszy w historii kartografii zaznaczył szlak tatarski. Forma dzieła uprawdopodobnia tę hipotezę. Najeźdźcy kierują się w stronę *Nigra Silva*. Z kolei wzdłuż ostępów leśnych znajdują się dwa zburzone zamki, obiekty rzadko występujące na całej mapie

³³ A. Dziubiński, *Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze...*, s. 55.

³⁴ T. Nowak, *O wpływie walk z Turcją i Tatarami...*, s. 591–592; A. Dziubiński, *Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze...*, s. 58; J. Łuczyński, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne. Kwartalnik poświęcony historii Pomorza” 78 (2013), z. 1, s. 75. Por. K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej...*, s. 77, 82, 88.

(jeszcze jeden zburzony zamek zaznaczono na pograniczu mołdawskim). Są one odnotowane jako *Suynygrad* (Zwinogródka) oraz *Coszyeluczo* (Koszowata)³⁵.

Odnośnie do Koszowatej – brak istotnych informacji, natomiast waga strategiczna Zwinogródka jest bezsporna, o czym świadczą źródła narracyjne. W 1541 roku Zygmunt Stary pisał do Fedora Michałowicza Czartoryskiego, informując go o zbliżających się czambułach tatarskich, idących „szlakiem zwinogradzkim” (*шляхом Звингородским*) i kierujących się – dokładnie jak na to wskazuje mapa – do Żytomierza³⁶. Cztery lata później szlachta braclawska donosiła królowi, że wszystkie wsie w okolicy zostały spustoszone przez Tatarów. Możliwość ponownego zasiedlenia obszarów pogranicza wiązała się z odbudową zamku w Zwinogródku i obsadzeniem go całoroczną załogą złożoną z żołnierzy zaciężnych. Zapobiegłoby to najazdom tatarskim i ograniczyłoby wyprawy łupieżcze Kozaków do ziem tureckich³⁷. Uwzględnienie tego obiektu na mapie Wapowskiego wskazuje na jego kluczowe znaczenie strategiczne, a jednocześnie zasygnalizowane jest zniszczenie twierdzy (co najmniej 19 lat wcześniej, niż dotąd zakładano w literaturze przedmiotu).

³⁵ S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze” 10 (1965), s. 64.

³⁶ Zygmunt I Stary do F.M. Czartoryskiego, Wilno 19 V 1541, w: *Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie*, t. 4: 1535–1547, wyd. B. Gorczak, Lwów 1890, s. 287. Zob. również: Zygmunt I Stary do sprawców wołyńskich zamków, Wilno 19 V 1541, *ibidem*, s. 288;

³⁷ Opis zamku braclawskiego z wyszczególnieniem przypisanych mu siół i ziem, a także ziemian, bojarów i szlachty, w: *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов*, ч. 6, т. 1: *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795)*, Киев 1876, s. 22–23.

Il. 1b. Sarmacja Bernarda Wapowskiego, część południowa, fragment, zaznaczone miejsce koncentracji Tatarów wraz ze szlakami czarnym i zwinogrodzkim (fragment il. 1a)

Stanisław Sarnicki w *Księgach hetmańskich* poruszył problematykę kierunków działań zagonów tatarskich w rozdziale *O szlakach abo o drogach tatarskich, które do nas przychodzą*. Dokładnie opisał on szlaki kuczmański oraz czarny, zaznaczył także nową wykorzystywaną przez Tatarów trasę, która miała prowadzić przez ziemie mołdawskie. Warto podkreślić, że według autora dane te można było wykorzystać, budując na tych ciągach komunikacyjnych twierdze. *Notabene* podobne rozwiązanie miał proponować już w pierwszej połowie XVI wieku Bernard Pretwicz³⁸.

Na omówienie zasługuje również obóz wojskowy odnotowany na mapie Wapowskiego pomiędzy Dnieprem a Bohem. Obóz zatoczony jest za pomocą wozów, ulokowana jest w nim artyleria. Do niego ciągną poczty jazdy koronnej symbolizujące oddziały obrony potocznej. Obóz osłania osady polsko-litewskie przed najezdami tatarskimi. Na podkreślenie zasługuje fakt, że ordynacja lwowska z 1520 roku lokowała wojska zaciężne znacznie dalej od zagrożenia, na zachód od Braclawia (co oczywiście wynikało z geopolityki)³⁹. Ziemie pogranicza były więc odsłonięte i nic nie chroniło ich przed atakiem, mapa Wapowskiego sugerowała poprawę tego stanu rzeczy.

Dowództwo wojskowe uświadamiało sobie potencjalne korzyści związane z ustaleniem tras tatarskich. Spostrzeżenie to potwierdza informacja podana przez Stanisława Sarnickiego. Jak donosił, trzech szlaków tatarskich powinien pilnować strażnik, którego obowiązkiem było prowadzenie na tych obszarach rozpoznania. Niezwłocznie po pojawieniu się Tatarów zobowiązany byłby on do poinformowania o najeździe hetmana polnego. Tenże zaś powinien przebywać wraz z armią w obozie wojskowym, aby w każdej chwili być gotowym do odparcia najazdu⁴⁰. Takie rozwiązanie wprowadził Jan Tarnowski

³⁸ Zob. S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 432–433, 438–439.

³⁹ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 382–383.

⁴⁰ S. Sarnicki, *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteris et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio iuxta revisionem*

prawdopodobnie już w latach 1528–1529, w następnych dziesięcioleciach było ono udoskonalane⁴¹. Czy Leliwita mógł się inspirować rozwiązaniami proponowanymi na mapie Bernarda Wapowskiego? Istniejąca baza źródłowa nie pozwala na odpowiedź. Pewna korelacja, być może przypadkowa, pomiędzy mapą Wapowskiego a reformami Tarnowskiego jednak istnieje. Niewątpliwie mapa Sarmacji stanowiła ważny etap, być może nawet przełom w rozwoju zjawiska określanego jako wczesnonowożytny zwrot kartograficzny.

Kolejny doniosły etap w wykorzystaniu kartografii jako elementu działań strategicznych przeciwdziałających najazdom tatarskim wiąże się z decyzjami sejmu koronacyjnego z 1576 roku. Obradowano wówczas pod wrażeniem dewastującego ataku tatarskiego z poprzedniego roku⁴². W konsekwencji powołano komisję, która miała zlustrować dobra podolskie i ruskie⁴³. Z inicjatywy królewskiej komisarzy rozszerzyli zakres prac, podejmując zagadnienie obronności tych ziem, a w działaniach tych prym wiodł Jan Sienieński⁴⁴. Komisja zgromadziła informacje o ziemiach ukraińskich oraz wybrzeżach czarnomorskich i skonfrontowała ją z posiadaną mapą Andrzeja Pograbki (1570

Commissariorum Regiorum et Livoniae iuxta odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia, [Kraków:] Aleksy Rodecki, 1585, k. F₄v.: „Hisce transitibus unus speculator vir nobilis expertae viritutis peficitur, qui vocatur custos trium szlak seu viarum tritarum. Hic per se et per homines industrios et vitae suae minime prodigos vario ingenio naviter motus, et machinationes hostium inuestigat, et ubi rescuerit de hoste, praesidibus arcium et duci belli cipestris renenciat, qui dato signo, recollectis copiis confestim occurrit eosque adoritur. Atque ita Podolii noctes ac dies bello continuo vitam totam transigunt”

⁴¹ B. Pretwicz, *Memoriał*, s. 341–342.

⁴² Tragiczne wydarzenia z 1575 roku zainspirowały Bartosza Paprockiego do stworzenia „Historii żalosznej o prędkości i okrutności tatarskiej a o srogim mordowaniu i popsowaniu ziemi Ruskiej i Podolskiej, które się stało księżycą października roku 1575”, a Jana Kochanowskiego do „Pieśni o spustoszeniu Podola”.

⁴³ *Volumina legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 164.

⁴⁴ O popularności J. Sienieńskiego wśród szlachty zob. W. Sokołowski, *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*, Warszawa 1997, s. 18.

rok, skala 1 : 2 000 000)⁴⁵. Co szczególnie istotne, zespół ten podjął się wykonania itinerariów lub być może mapek trzech szlaków tatarskich⁴⁶. Materiały te Sieniński przekazał Stanisławowi Sarnickiemu, który je opublikował w swojej książce *Descriptio veteris et novae Poloniae* z 1585 roku⁴⁷. Nieco wcześniej, już na początku lat 80. XVI wieku, Sarnicki wykonał również mapę Korony⁴⁸. Pomimo ogólnie bardzo słabego poziomu dzieła stanowiło ono znaczny postęp w odwzorowaniu kartograficznym ziem południowo-wschodnich. Przede wszystkim osiągnięciem było naniesienie na mapę szlaków tatarskich (il. 2)⁴⁹. To z kolei przekładało się na realne korzyści strategiczne dla armii kwarcianej, pozwoliło również na lokowanie miast na szlakach, co przyczyniało się do stopniowego zwiększenia bezpieczeństwa⁵⁰. Kolejny etap w kartograficznej identyfikacji szlaków tatarskich należy już do Guillaume'a Le Vasseur de Beuplana⁵¹.

⁴⁵ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 105–106. Mapa ta wydana w Wenecji w 1570 roku stanowiła przeróbkę mapy Wacława Grodeckiego z 1562 roku (skala 1 : 1 680 000) z niewielkimi uzupełnieniami dotyczącymi osadnictwa.

⁴⁶ S. Sarnicki, *Descriptio veteris et novae Poloniae...*, k. F₄–F_{4v}: „Ioannes Sienienius in hac lustratione, istud sane quod hec itinera accurate descripsit et depinxit, numero milliariorum adiectio”, a szlaki te „in iis tabellis expressit”. Opis trzech szlaków tatarskich (kuczmińskiego, czarnego i wołoskiego) zob. *ibidem*, k. F_{3v}–F_{4v}.

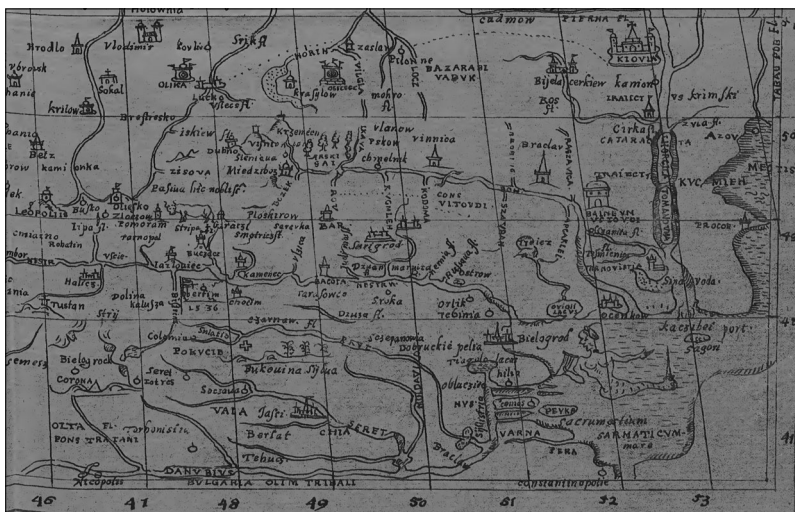
⁴⁷ H. Kowalska, *Sieniński Jan z Pomorza h. Dębno*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa–Kraków 1997, t. 37, s. 183–188.

⁴⁸ Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. VIII-XVI.137A, k. 1, 4.

⁴⁹ W pierwszej redakcji mapy Sarnicki ukazał trzy szlaki tatarskie, na drugiej wersji umieścił tylko dwa, przy czym wskazał ich skrócone wersje. Zob. K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, tablica IX–X. Szerzej o szlakach tatarskich zob. T.M. Nowak, *O wpływie walk z Turcją i Tatarami...*, s. 591–592.

⁵⁰ Przykładowo Stefan Batory 8 lutego 1584 roku, nadając przywilej miejski Korsuniowi, zaakcentował, że jest on ulokowany „w tak dobrym położeniu na szlaku tatarskim przedniejszym, którego ten nieprzyjaciół Tatarzyn zwykł był w państwa rzeczy pospolitej wchodzić, na którym, gdyby miasto było założone, tedy przyniosłoby nie mały pożytek spokojności y bezpieczeństwu tamtych krajom”. *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов*, ч. 5, т. 1: *Акты о городах (1432–1798)*, Киев 1869, s. 540. Por. *ibidem*, s. 127, 136.

⁵¹ Szlaki tatarskie na mapach Beuplana nie były dotychczas przedmiotem analizy. Por. A.B. Pernal, D.F. Essar, *Guillaume Le Vasseur, sieur de Beuplan*, przeł. M. Karpowicz, „Przegląd Wschodni” 2 (1992), z. 4, s. 391–418.

Il. 2. Mapa Polski Stanisława Sarnickiego (druga redakcja) z zaznaczonymi dwoma szlakami tatarskimi: czarny – u góry, a kuczmański – w centrum mapy (Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. VIII-XVI.137A, k. 1⁵², <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=82757>, dostęp: 10.04.2017)

Prawdopodobnie pierwszy raz wojska polsko-litewskie wykorzystały mapy do ofensywnego planowania strategii podczas wojny starodubskiej (1534–1537)⁵³. Działania militarne, które wówczas prowadzono, przyniosły (w szczególności dla Wielkiego Księstwa Litewskiego) nową jakość, przede wszystkim w odniesieniu do organizacji, planowania i przygotowania do wojny⁵⁴. Jaka mapa mogła służyć pomocą radzie wojennej Zygmunta I? Szczęśliwie do naszych czasów przetrwała w jed-

⁵² Zob. również: Biblioteka Narodowa, SD XVI.F.69 (mapa dołączona do pracy: S. Sarnicki, *Descriptio veteris et novae Poloniae...*, na końcu, przed indeksem ze współrzędnymi geograficznymi).

⁵³ Szerzej o tej hipotezie piszę w przygotowanej do druku pracy *Mapa Antona Wieda i Iwana Lackiego – aspekt militarny*.

⁵⁴ K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina...*, s. 198–214.

Il. 3. Fragment mapy Antona Wieda (1542) przedstawiający pogranicze litewsko-moskiewskie (Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sygn. K 6, za przyjęmą zgodą Biblioteki)

nym egzemplarzu drukowana mapa Antona Wieda z 1555 roku. Była ona w wersji rękopiśmiennej gotowa w roku 1542⁵⁵. Dzięki ustaleniom Karola Buczka wiemy, że jej pierwotna wersja (archetyp) była tworzona zimą, na przełomie roku 1534 i 1535⁵⁶. Podstawę źródłową do jej po-

⁵⁵ Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sygn. K 6. Zob. również Bayerische Staatsbibliothek München, Cbm Cat. 113.

⁵⁶ K. Buczek, *Recenzja* [prac A. Spekke, *Quelques nouveaux matériaux...*, L. Arbusow, *Zur Würdigung der Kultur...*, L. Arbusow, *Vorläufige Übersicht...*], „Baltic Countries” 2 (1936), 2, s. 121–122 (nagłówek na s. 121 ma postać *Wied's map of Muscovy*). Trudno zrozumieć, dlaczego koncepcja Buczka nie przyjęła się na świecie. Być może wynika to z tego, że kluczowe informacje zostały zawarte w recenzji książek, które bezpośrednio nie dotyczyły prac Antona Wieda.

wstania dał uciekinier z Wielkiego Księstwa Moskiewskiego Iwan Laci⁵⁷. Druk mapy nastąpił po zakończeniu działań wojennych (na mapie jest więc uaktualniona granica ustalona podczas rozejmu z 1537 roku), jednakże jej wersja rękopiśmienna stanowiła zapewne istotną pomoc w podejmowaniu decyzji strategicznych w roku 1535. Jeżeli przeanalizujemy mapę przygotowaną w 1542 roku, rzuca się w oczy skrupulatne przedstawienie granicy litewsko-rosyjskiej, dużo bardziej szczegółowe niż pogranicza ze Szwecją i chanatem krymskim (il. 3). Wprawdzie topografia tych obszarów jest mocno zniekształcona, ale autor z ogromną dbałością przedstawił rzeki i całe dorzecza⁵⁸, a to z uwagi na ogromne znaczenie cieków wodnych dla komunikacji i transportu. Główne uderzenie wojsk litewsko-polskich w 1535 roku skierowano na Homel (na mapie – *Humhi*), następnie zaś na Starobud (*Staridob*)⁵⁹. Homel w świetle mapy Wieda wydaje się miastem kluczowym (znacznie ważniejszym niż był w rzeczywistości). Rosjanie, kontrolując go, odcinali możliwość komunikacji przez rzekę Soż takich zamków jak Mścisław, Krzyczew (*Kritzoff*) i Propojsk, które były najbardziej na wschód wysuniętą częścią położonych na północ od Kijowa terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zresztą fakt ten znajduje potwierdzenie w działaniach strategicznych w 1535 roku wojsk moskiewskich, które bezskutecznie próbowały zdobyć Mścisław, Krzyczew i Radoml, a rok później podjęły powtórny atak na Krzyczew⁶⁰.

Być może mapa Wieda stała się podstawą do rozbudowy wiedzy kartograficznej o pograniczu litewsko-moskiewskim. Warto wspomnieć, że posłowie Zygmunta II Augusta w 1570 roku prowadzili negocjacje ze stroną rosyjską, posługując się mapą pogranicza po-

⁵⁷ М. Кром, *Судьба авантюриста: князь Семен Федорович Бельский*, w: *Очерки феодальной России. Сборник статей*, Вып. IV, Москва 2000, s. 101.

⁵⁸ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 56.

⁵⁹ М. Кром, *Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений*, Москва 2008, s. 59–83.

⁶⁰ Zob. mapy działań operacyjnych: М. Кром, *Стародубская война...*, s. 45 (za 1534 r.), 55 (zima 1535 r.), 69 (1535 r.), 87 (1536 r.).

łocko-witebskiego⁶¹. Z lat 70. XVI wieku znamy inne przykłady celowego gromadzenia materiałów geograficzno-kartograficznych na potrzeby wojskowe. Idealną do tego okazją były misje dyplomatyczne. Podczas odbywania poselstwa do Porty Otomańskiej w latach 1574–1575 Maciej Strykowski prowadził wiele czynności o charakterze szpiegowskim. Pisze on:

[...] wszystkie zamki, miasta, położenie krain, tak wołoskich, multańskich, bułgarskich, raczkich, tracyiskich i tureckich porządkiem sobie spisał i takiem właśnie za jednym obejrzeniem wyraził, jako się w sobie i murami, i wieżami, i położeniem albo przyrodzeniem miejsca miała⁶².

Wykonał przy tym liczne plany miast. Konstantynopol, Chalcedon (Chalcedon), Galatę, Nikopolis, Propontidę, Adrianopol, jak pisał: „samem wyrysował, *iuxta regulas geometricas et cosmographicas*, iż czytelnik jakoby tam sam był wszystko snadnie z pracy naszej obaczyć może”⁶³. Rezultatem tego nie była co prawda mapa posiadłości tureckich i ziem lennych, ale zebrane informacje mogły posłużyć, przynajmniej w teorii, działaniom strategicznym. Dodatkowo Strykowski wykonał plany lub panoramy miast, zaznaczając ich walory obronne. Czy Filon Kmita Czarnobyłski – jako starosta orszański – posiadał podobną dokumentację kartograficzną ziem moskiewskich, nie wiemy. Z pewnością jednak dysponował rozbudowaną siatką szpiegów, którzy donosili mu o działaniach Iwana IV Groźnego i jego wojewodów⁶⁴. Oczywiście podobne działania podejmowały

⁶¹ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 80; *Посольство от короля Сигизмунда-Августа к царю Ивану Васильевичу [...]*, w: *Сборник Императорского Русского исторического общества*, t. 71, Санкт-Петербург 1892, s. 690–692.

⁶² M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi*, t. I, Królewiec 1582, k. Aiy v.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Zob. listy w: *Zróżdła do dziejów polskich*, wyd. M. Malinowski, A. Przeździecki t. 2, Wilno 1844: F. Kmita do O. Wołowicza, Orsza 7 XII 1573, s. 244; F. Kmita do Rady Panów WKsL, Orsza 2 III 1574, s. 253, 255; F. Kmita do W. Protasewicza,

inne państwa wobec Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Charakterystyczna jest dokumentacja postępowania przygotowawczego prowadzonego przed urzędem grodzkim w Poznaniu w 1548 roku. Zatrzymano wówczas za kradzież Matysa Rajeckiego, który podczas zeznań oskarżył swoich panów – kupców tureckich o szpiegostwo.

Item zeznał, że ciż Turcy nie przez kupiectwo, jako się okazują, tu po ziemię jeżdżą, ale dla wypatrywania sprawy twardości i obrony miast i przejazdów. Tego wiadomość stąd ma, iż jeden z nich, Ussain, wzięwszy na się polski ubiór, miasta lubelskiego położenie z nim wypatrzał. Iż go też w Kole, gdy z Lublina tu do Poznania jachali, Skinder namawiał, aby przy nich jeździeł, a sprawę polską i położenie ziemi im okazał tak czyniąc, jakoby szpiegierstwa po nich nie obaczono⁶⁵.

Nie tyle ważna jest prawdziwość oskarżenia, ile powszechna świadomość, że tak czyniono. Wprost stwierdza to przed urzędem grodzkim oskarżony kupiec: „Cesarz turecki pan nasz, ma ludzi w ziemi swej dosyć narodu i języka tutecznego, ktorými posławszy je tu, potrzebę takową daleko trefniej odprawić by mogli, aniżeli tym, ktorzy i są po ubiorze znaczni i języka tego nie umieją”⁶⁶.

Działania M. Strykowskiego nie były wyjątkowe. Mapę chanatu krymskiego sporządził również Marcin Broniewski, prawdopodobnie w 1579 roku. Stefan Batory wysłał go wówczas z poselstwem na Krym do chana perekopskiego Mehmeda II Gireja⁶⁷. Broniewski wykonał z podróży opis krain i zaopatrzył go w mapę (il. 4). Cała praca

Orsza 3 III 1574, s. 255–256; F. Kmita do Rady Panów WKsL, Orsza 17 III 1574, s. 260–261; F. Kmita do Rady Panów WKsL, Orsza 13 IV 1574, s. 265; F. Kmita do M. Radziwiłła, Orsza 30 VI 1574, s. 280; F. Kmita do Rady Panów WKsL, Orsza [b.d.], s. 284; F. Kmita do Rady Panów WKsL, Orsza 18 VIII 1574, s. 295–296; F. Kmita do Rady Panów, Orsza 10 IX 1574, s. 299.

⁶⁵ *Confessio Matthiae Rajeki*, w: L. Dudek, H. Kowalewicz, *Przyczynek do zagadnienia działalności obcego wywiadu na ziemiach polskich w XVI wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 15 (1969), z. 2, s. 203–204.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 206.

⁶⁷ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 115–118; K. Chodynicki, *Broniewski Marcin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 461.

została wydana w 1595 roku⁶⁸, niewątpliwie jednak bezpośrednio po zakończeniu poselstwa relacja ta trafiła w ręce Stefana Batorego⁶⁹. Skala mapy jest zdecydowania zbyt duża (1:2 500 000), by mogła stanowić podstawę pogłębionych decyzji strategicznych, jednak pokazuje układ sił i odległości, które musiałyby zostać pokonane w razie podjęcia działań zaczepnych z imperium osmańskim⁷⁰. Mapa ta również, tak jak u Wapowskiego, odnotowuje Czarny Las jako obszar kluczowy dla obronności Rzeczypospolitej. Ważniejsze, że mapa stanowiła uzupełnienie bardzo wartościowego tekstu, który ukazywał możliwości mobilizacyjne oraz sposób prowadzenia działań wojennych przez Tatarów. Istotne dla analizowanego zagadnienia jest to, w jaki sposób dowództwo wojskowe chanatu krymskiego pozyskiwało informacje o podbijanych ziemiach. Według Broniewskiego Tatarzy wysyłali oddziały zwiadowcze, które łapały okolicznych mieszkańców, ci zaś pod przymusem ujawniali wszelkie informacje topograficzne. Na podstawie przeprowadzonego rozpoznania oraz zeznań jeńców na naradzie wojennej podejmowano decyzje strategiczne dotyczące wyprawy zbrojnej⁷¹. Ten sposób pozyskiwania informacji był bardzo skuteczny przynajmniej do początków XVIII

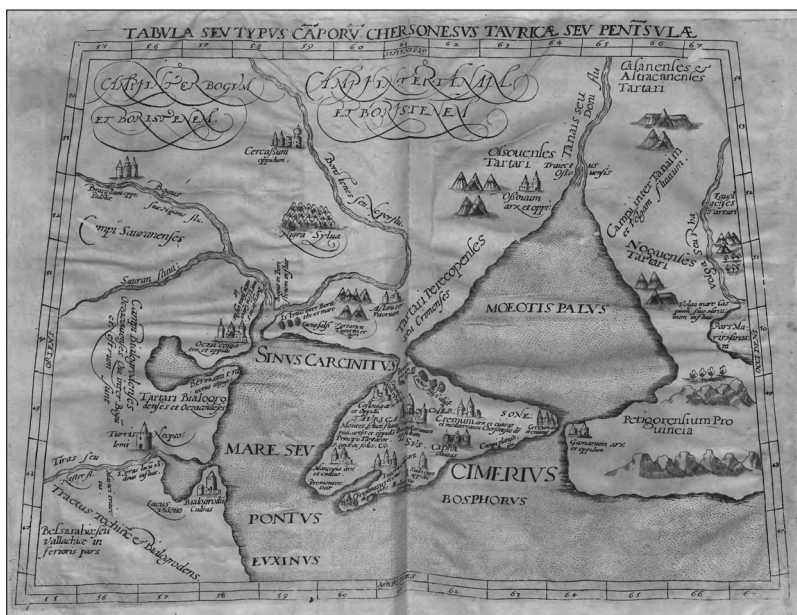
⁶⁸ *Martini Broniovii de Biezdzfedeia Bis In Tartariam Nomine Stephani Primi Poloniae Regis Legati Tartariae Descriptio*, Köln: Officina Birckmannica, 1595, s. 1–24, mapa znajduje się przed stroną 1, po indeksach. Źródło to ostatnio zostało przetłumaczone na język polski: M. Broniewski [M. Broniowski], *Tartariae descriptio. Opis Tatarii*, przeł. E. Śnieżewska, wyd. M. Mączyńska, Łódź 2011.

⁶⁹ Zob. *Instrukcja Jego Królewskiej Mości i dana Marcinowi Broniewskiemu posłowi do Cara Przekopskiego*, Lwów 12 IX 1578, w: *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusz, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887, s. 143. W świetle tej instrukcji Marcin Broniewski o wszystkim, „cokolwiek potka, to bez omieszkania JKMcI oznajmi, o co polnie starać się będzie wszelakim kształem”.

⁷⁰ Wydaje się jednak, że plany Stefana Batorego nie przewidywały konfrontacji z Portą Otomańską. Niemniej znajomość geografii południowo-wschodniej Europy była dla władców Rzeczypospolitej wskazana. K. Dopierała, *Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*, Warszawa 1986, s. 157–162.

⁷¹ *Martini Broniovii...*, s. 19.

wieku. Warto nadmienić, że wykorzystywano go w aspekcie operacyjnym, ale nie strategicznym⁷².

Il. 4. Mapa północnych wybrzeży Morza Czarnego Marcina Broniewskiego (*Martini Broniovii de Biezdzedea Bis In Tartariam Nomine Stephani Primi Poloniae Regis Legati Tartariae Descriptio*, Köln: Officina Birckmannica, 1595, mapa przed s. 173)

⁷² Świadczy o tym *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, oprac. i przeł. P. Krokosz, K. Łopatecki, Kraków 2016, s. 123–124 (rozd. XXXI O kapitanie przewodników). Stosowano w nim takie same rozwiązania jak te opisane przez Broniewskiego.

⁷³ W Zentralbibliothek Zürich, Kartensammlung, MK 1126, przechowywany jest dziewiętnastowieczny odrys tej mapy. Zob. <http://dx.doi.org/10.7891/e-manuscripta-15621> (dostęp: 10.04.2017).

Niewątpliwie panowanie Stefana Batorego to nowy rozdział w wykorzystaniu kartografii wojskowej. Król ten odrzucił defensywną politykę Jagiellonów. Ponadto dostrzegał potencjalną przydatność źródeł kartograficznych podczas działań wojennych⁷⁴. Stefana Batorego jako miłośnika kartografii widzieli również współcześni, czego przykładem jest list Piotra Edlinga do Abrahama Orteliusa wysłany z Kołobrzegu 15 sierpnia 1580 roku⁷⁵.

O szerokich horyzontach planowania strategicznego Stefana Batorego świadczą liczne informacje źródłowe⁷⁶. Najwcześniejsza zawarta jest w raporcie Vincenza Laurea adresowanym do Stolicy Apostolskiej 15 kwietnia 1578 roku⁷⁷. Laureo donosi, że król planuje odzyskać nie tylko twierdzę Połock i Smoleńsk, ale również skierować wyprawę zbrojną na samą stolicę – Moskwę. Według Batorego pomiędzy Smoleńskiem a Moskwą brak było większych twierdz, co zmusiłoby wojska rosyjskie do podjęcia walnej bitwy. Taki kierunek działań ofensywnych umożliwiłby również odzyskanie Inflant bez konieczności prowadzenia na tych ziemiach operacji wojennych⁷⁸. Co więcej, nuncjusz wiązał wybór kierunku uderzenia z tym, że

⁷⁴ Zob. K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 79–80. Warto nadmienić, że Stefan Batory ze skarbcza Zygmunta Augusta przechowywanego w Tykocinie zabrał między innymi srebrny kompas i mapę ziemi węgierskiej. Zob. *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881, s. 326.

⁷⁵ *Abrahami Ortelii [...] epistulae*, ed. J.H. Hessels, Cambridge 1887, s. 233; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 59; J. Niedźwiedz, *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachotowieckiego (1580): propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 127–155.

⁷⁶ Zob. Д. Купиш, *Русско-ливонское пограничье в стратегических планах Стефана Батория в 1578–1582 гг.*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 1 (2014), s. 65–74.

⁷⁷ *Vincent Laureo, évêque de Mondovi, nonce apostolique en Pologne 1574–1578*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1887, s. 698; Ф. Вежбовски, *Отношения России и Польши в 1574–1578 годах, по донесениям папского нунция В. Ляуро, „Журнал Министерства народного просвещения”* 222 (1882), s. 234–235.

⁷⁸ Ten śmiały plan przeniesienia wojny poza Inflanty na terytorium ziemi połockiej oraz tereny moskiewskie nie był popularny. Zwolennikiem bezpośredniego podboju Inflant był między innymi Krzysztof Radziwiłł „Piorun”. Zob. M. Plew-

twierdze połockie były zbudowane z drewna, w przeciwieństwie do zamków inflanckich. Drewniane umocnienia powinny zostać łatwo zniszczone przez zapalające kule armatnie⁷⁹. Przekonanie o skuteczności takiej taktyki mogło wynikać z sukcesu Romana Sanguszki, który zdobył Ułę w 1568 roku⁸⁰.

Działania mobilizacyjne polsko-litewskie w 1579 roku wiążą się z radą wojenną w Świrze (12–18 lipca). Wówczas też mamy do czynienia z dyskusją o celach strategicznych prowadzonej kampanii. Na podkreślenie zasługuje, że Stefan Batory promował atak na Połock, a szerzej: dążył do zajęcia Połoczczyzny – w tym celu Stanisław Pachołowiecki przygotował rękopiśmienną mapę tego obszaru. Z kolei elita litewska na czele z Radziwiłłami sugerowała bezpośredni atak na Psków, a w celu uwiarygodnienia planów przygotowano itineraria⁸¹.

Równie rozbudowane koncepcje strategiczne pojawiały się przed kampanią 1580 roku. Brano wówczas pod uwagę trzy kierunki uderzenia: na Psków, Wielkie Łuki i Smoleńsk⁸². Nuncjusz Caligari uważał, że możliwym celem kampanii będzie uderzenie z Witebska na Wieliz, a następnie zdobycie Wielkich Łuk. Zostawiano sobie ewentualność zdobycia Smoleńska i marszu na Moskwę, jeżeli w trakcie

czyński, *Wkład Radziwiłłów w rozwój staropolskiej sztuki wojennej XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7 (1997), s. 33.

⁷⁹ Informację o kulach zapalających podaje S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, s. 159, 161–162. Joachim Bielski informuje przy oblężeniu Połocka w 1579 roku: „kulami rozpalonemi w ogniu ktore włożywszy pierwej darń w ziemię w działa kładli strzelali. A ten obyczaj strzelby naprzod wynalazł Krol Stephan w Węgrzech, y pod Laternią u Gdańska tego fortelu używał”. *Kronika Marcina Bielskiego*, t. 9, Warszawa 1833, s. 85.

⁸⁰ M. Plewczyński, *Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwiną i Ulą w latach 1567–1568*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 67–69.

⁸¹ Szerzej: K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy...*, s. 75–126.

⁸² *Разрядная книга 1475–1598 гг.*, ред. В.И. Буганов, Москва 1966, s. 309.

działań wojennych udałooby się rozbić armię połową⁸³. Ostatecznie zdecydowano się wybrać cel ograniczony, jakim były Wielkie Łuki⁸⁴.

Nie tylko dwór posługiwał się mapami przy podejmowaniu decyzji o znaczeniu strategicznym. Podczas obrad sejmu w 1581 roku wojewoda sieradzki Olbracht Łaski proponował zorganizowanie dywersji aż do wybrzeży Morza Białego. Stosunkowo szczegółowy plan musiał być poparty ustaleniami kartograficznymi⁸⁵.

Niestety, opisy wszystkich wymienionych zdarzeń nie zawierają wzmianek, które wprost mówiłyby o korzystaniu z map. Autorem, który dał niepodważalny dowód na to, że ich używano, był biskup kijowski Józef Wereszczyński. W 1592 roku przypomniał on wielkie zainteresowanie Stefana Batorego kartografią. Według biskupa król pieczołowicie gromadził wszelkie informacje geograficzne o państwie tureckim, a następnie

[...] do chorografiej, na której wszystkie *situs locorum*, miasta, zamki tureckie, morza, rzeki, góry, pagórki, lasy i pola wypisane były, i nad nią upatrując miejsca snadniejsze, prześcia, przez które by lepiej wojska chrześcijańskie ciągnąć mogły, często się zabawiał⁸⁶.

⁸³ Caligari do kardynała Komy, Warszawa 11 VIII 1580, w: G.A. Caligari, *I.A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1578–1581*, ed. L. Boratynski, Cracoviae 1915 (Monumenta Poloniae Vaticana, 4), s. 475–476.

⁸⁴ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. 3, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), z. 2, s. 84–85.

⁸⁵ K. Lepszy, *Strażnicy morza Stefana Batorego*, Gdańsk 1934, s. 37; H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), z. 1, s. 81.

⁸⁶ J. Wereszczyński, *Ekscytarz do podniesienia wojny świętej przeciwko Turkom i Tatarom*, Kraków: Andrzej Piotrkowczyk, 1592, s. 101–102. Por. K. Buczek, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, s. 12–13; *idem*, *Dzieje kartografii polskiej...*, s. 41; *idem*, *The History of Polish Cartography...*, s. 51–52; B. Olszewicz, *Wzmianki o znaczeniu map...*, s. 137–138; S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 162; E. Sobczyński, *Historia Służby Geograficznej...*, s. 22; B. Olszewicz, *Geografia polska...*, s. 34.

Potwierdzenie tych słów znajdujemy w rejestrze podręcznych rzeczy Stefana Batorego, który wykonano po jego śmierci. Odnotowano wówczas, że król przechowywał przy sobie między innymi cztery mapy⁸⁷.

Ugruntowanie przydatności źródeł kartograficznych widoczne było podczas negocjacji pokojowych polsko-rosyjskich prowadzonych pod koniec 1581 i na początku 1582 roku. Z tego okresu zachowały się mapy oraz wzmianki świadczące o wykorzystaniu tego typu źródeł⁸⁸. Charakterystyczna jest informacja komisarzy uczestniczących w negocjacjach pokojowych wysłana do Jana Zamoyskiego:

Coś też nam Waszmość raczeł napisać w liście swoim, iż kniaź wielki włość nowogrodzką wszystką oddał ku Pieczarom, tedy o tym między nami żadnyj wspominki nie było, ani z ich strony; alie już z tyj strony od Nowogródka, Kerepecia, Marienbursku i tych zamków, które poszli Lucen i Rzeczyca, **jako się z malowania zamków malowanych inflanckich** od Waszmości danych panu Haraburdzie sprawujemy, już rzeczy mamy namówione, przy czym i zamku Białego Kamienia na stronę króla jego mości ustępują⁸⁹.

Wykorzystanie mapy Inflant przy prowadzeniu pertraktacji widoczne jest również w innych listach opisujących negocjacje⁹⁰.

Prace kartografów prezentujące pogranicze litewsko-moskiewskie były liczne, ale ich dokładność daleka od doskonałości. Dotychczas w literaturze osobno analizowano mapy Korony Królestwa Polskiego,

⁸⁷ *Panowanie Henryka Walezjusza i Stefana Batorego królów polskich z rękopisów Albertandego*, wyd. Ż. Onancewicz, Kraków 1860, s. 445.

⁸⁸ *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1582 a Ludovico Boratyński P.M. Collecta*, Pars 1, ed. E. Kuntze, C. Nanke, Cracoviae 1923–1933 (*Monumenta Poloniae Vaticana*, 5), s. 173–174 (poz. 171); T. Raid, *Possevino ja piirikaart aastast 1582*, „TUNA” 10 (2007), no. 1, s. 54–64.

⁸⁹ Komisarze do Jana Zamoyskiego, Jam Zapolski 1 I 1582, w: *Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581–1582 г.)*, М. Коялович, Санктпетербургъ [1867], s. 496.

⁹⁰ Janusz Zbaraski do Jana Zamoyskiego, Jam Zapolski 2 I 1582, w: *Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию...*, s. 506.

Wielkiego Księstwa Litewskiego i Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Tymczasem wojna ofensywna wymagała posiadania zespolonej mapy pogranicza. Pierwszą próbą jej stworzenia była mapa Sarmacji Bernarda Wapowskiego (il. 1). W późniejszym okresie znany nam wybór takich map był zadziwiająco mały (zob. il. 5–8). Oprócz dzieła A. Wieda przedrukowanego w 1570 roku przez Fransa Hogenberga warto zwrócić uwagę na mapę dołączoną do opublikowanego w Wenecji w 1550 roku utworu Zygmunta Herbersteina⁹¹. Umieszczono tam mapę wykonaną przez Giacomu Gastaldiego *Descriptione de la Moscovia per Giacomo Gastaldo piamo[n]tese, Cosmographo in Venetia MDL* (il. 5a). Jest ona interesująca ze względu na ukazanie spornych ziem litewsko-moskiewskich. Niestety ich odwzorowanie jest bardzo niedokładne. Wystarczy odnotować, że Wielkie Łuki, które umieszczono na szerokości geograficznej Tallina (*Riunlia*), są oddalone od Witebska o ponad 3°30'. Według autora mapy mniejsza odległość dzieli Witebsk od Moskwy niż od Wielkich Łuk, zupełnie fantastycznie odtworzono bieg Dźwiny wraz z leżącymi nad nią miastami Dyneburg i Połock. Wyjątkowo nietrafnie zaznaczono położenie Pskowa, Wielkich Łuk, Nowogrodu Wielkiego⁹². Było to ewidentnie wynikiem nieumiejętnego złożenia dwóch lub trzech różnych map. Poprawione wydanie mapy ukazało się 12 lat później, ale pomimo likwidacji rażących błędów nadal nie mogła ona zadowolić ówczesnych strategów (il. 5b)⁹³. Wspomniane błędy dowodzą, że mapa Gastaldiego nie mogła być używana przez dowódców: oczekiwali oni map o wiele dokładniej odwzorowujących pogranicze.

⁹¹ S. Herberstein, *Commentari della Moscovia et parimente della Russia*, Venetia: Gioan Battista Pedrezano, 1550. Zob. K. Buczek, *Maciej Miechowita jako geograf Europy Wschodniej. Omówienie literatury przedmiotu*, w: *Maciej z Miechowa (1457–1523). Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki*, red. H. Barycz, Wrocław 1960, s. 106–108.

⁹² O błędnym odnotowaniu Nowogrodu Wielkiego pisze K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 114.

⁹³ G. Gastaldi, *Il Disegno de geografia moderna del Regno di Polonia, e parte del Ducado di Moscovia, con parte della Scandia, e parte de Suevia, con molte regioni [...]*, Venice: Fabio Lincinio, 1562. Kolorowane wydanie przechowywane jest w Muzeum Narodowym w Krakowie, VIII-kart./Mp.3139 a.

5a

5b

Il. 5a, 5b. Inflanty oraz pogranicze litewsko-moskiewskie na mapie Giacomina Gastaldiego z 1550 (5a: S. Herberstein, *Commentarii della Moscovia et parimente della Russia*, Venetia: Gioan Battista Pedrezzano, 1550, po s. [99]) i 1562 roku (5b: Bibliothèque nationale de France, GE DD-628) (69RES), fragmenty

Według Henryka Kotarskiego bezkonkurencyjna dla dowództwa polsko-litewskiego była mapa Merkatora wydana w latach 1554 i 1572⁹⁴. W British Library znajduje się atlas sławnego kartografa datowany na lata 1570–1572, który zawiera również mapy Inflant oraz Litwy i Moskwy⁹⁵. Można uznać, że jest to najlepsza drukowana edycja mapy, powstałej przed wojnami batoriańskimi. Analiza tego źródła kartograficznego również ujawnia ogromne niedokładności, przede wszystkim dotyczące biegu rzeki Dźwiny⁹⁶. Szczególnie na objętych działaniami wojennymi terenach Połoczczyzny i Witebszczyzny liczba ukazanych miejscowości jest niewielka, a te odnotowane to głównie punkty ufortyfikowane (il. 6).

Zdecydowanie najlepiej, jeśli chodzi o ujęcia kartograficzne, przedstawiała się sytuacja Inflant⁹⁷, które już na początku lat 70. XVI wieku doczekały się całkiem udanej mapy autorstwa Joannesa Por-tantiusa, zatytułowanej *Livoniae nova descriptio*. Źródło to umieszczane było w latach 1571–1598 w różnych wydaniach atlasu Abrahama Orteliusa *Theatrum orbis terrarum* (il. 7)⁹⁸. Należy uznać, że do tego stanu rzeczy przyczyniły się ożywione kontakty handlowe Rygi z resztą kontynentu europejskiego. Kupcy zdobywali informacje, a niekiedy sami przygotowywali rękopiśmienne mapy. Przykładem tego jest postać żołnierza i kupca, Florentczyka Raffaella Barberiniego (1539–1582). W latach 1564–1565 udał się on do Rosji z misją handlową, w czasie której sporządził opis ziem moskiewskich⁹⁹.

⁹⁴ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, cz. 2, s. 81. Autor błędnie uznał, że mapy te mogły być wykorzystane w działaniach operacyjnych.

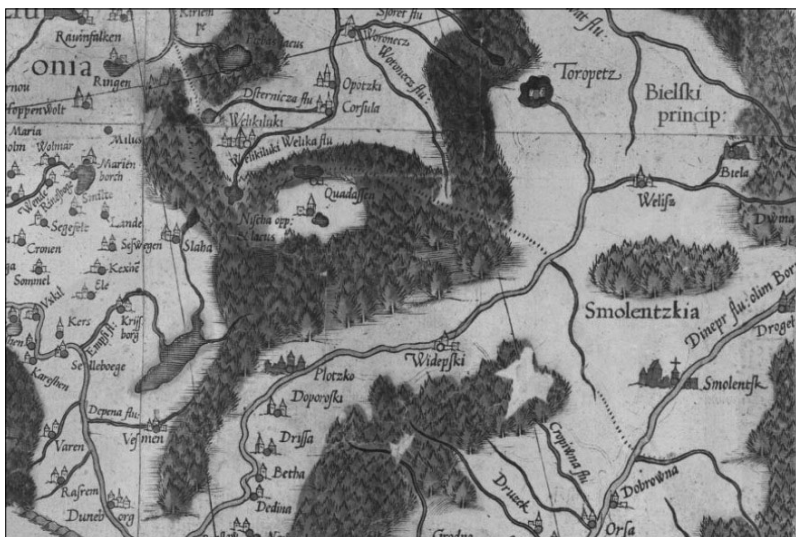
⁹⁵ British Library, sygn. C.29.c.13, s. [92–93]. Zob. <http://www.bl.uk/onlinegallery/ttp/mercator/accessible/pages93and94.html#content> (dostęp: 5.05.2017).

⁹⁶ Por. K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 87.

⁹⁷ Э. Вареп, *Польские карты Ливонии*, w: *Русско-польские связи в области наук о земле*, Москва 1975, s. 7–10.

⁹⁸ A. Ortelius, *Theatre de L'Univers, contenant les cartes de tout le monde*, b.m.w. 1587, po s. 88. Zob. <http://www.doria.fi/handle/10024/87765> (dostęp: 11.01.2017).

⁹⁹ Zob. R. Barberini, *Relazione di Moscovia: 1565*, a cura di M.G. Barberini, I. Fei, Palermo 1996. Wśród opisów znajduje się informacja o spustoszeniu Inflant związanym z trwającą wojną, o zajęciu Smoleńska i Połocka przez wojska moskiewskie oraz o granicznej rzece przy mieście Orsza, gdzie odbyła się wielka bitwa.

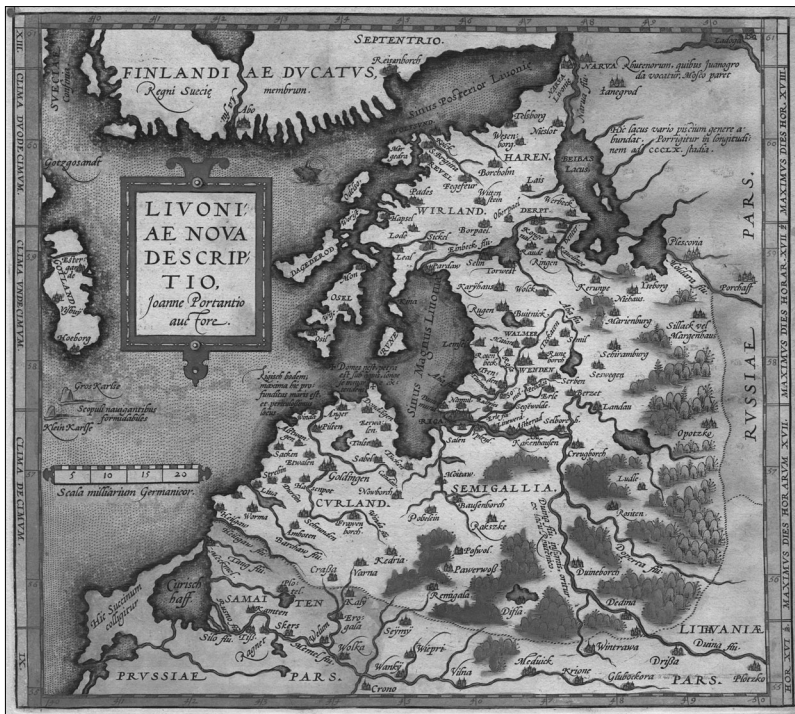

Il. 6. Obszar działań wojennych Stefana Batorego (1579–1582) ujęty na mapie Merkatora z 1572 roku, fragment (British Library, sygn. C.29.c.13, s. [92], <http://www.bl.uk/onlinegallery/ttp/mercator/accessible/pages93and94.html#content>, dostęp: 5.05.2017)

W papierach rodzinnych zachowała się wykonana w czasie podróży rękopiśmienna mapa, która ukazuje szlaki handlowe łączące Rosję z Europą Zachodnią. Zawiera ona bardzo szczegółową siatkę miast i rzek z terenu Inflant i przylegających doń ziem ruskich (obejmujących Smoleńsk, Moskwę i Wilno)¹⁰⁰. Fakt ten poświadcza, że w obiegu istniały nie tylko drukowane, ale również liczne stosunkowo wiarogodne mapy rękopiśmienne¹⁰¹.

¹⁰⁰ T. Raid, *Raffaello Barberini teedekaart aastast 1564*, „TUNA” 11 (2008), no. 2, s. 7–13, 17–20.

¹⁰¹ Inne przykłady rękopiśmiennych map Inflant: Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Germania, sygn. 93, k. 327.

Il. 7. Inflanty według mapy Joannesa Portantiusa (Giovanniego Portantio) (*Theatrum orbis terrarum*, ed. Abraham Ortelius, Antwerpen: Christophe Plantin, 1571, k. 82, <https://www.kb.nl/themas/atlassen/atlas-ortelius>, dostęp: 11.01.2017)

Atlas Orteliusa, który był w posiadaniu Stefana Batorego, zawierał również mapę Korony Królestwa Polskiego Wacława Grodeckiego, a także mapy Transylwanii, Księstwa Oświęcimsko-Zatorskiego, Prus (Królewskich i Książęcych) oraz Księstwa Pomorskiego¹⁰². Mapy te mogły być przydatne dla Batorego na poziomie strategicznym,

¹⁰² Informacje na podstawie egzemplarza *Theatrum orbis terrarum* Abrahama Orteliusa (k. 80–84), wydanego około 1571 roku w Antwerpii i przechowywane-

a nawet operacyjnym. Jeśli chodzi o ziemie Carstwa Moskiewskiego, to atlas Orteliusa zawiera zupełnie nieprzydatną w przypadku wojny mapę Antonia Jenkinsona (il. 8).

Il. 8. Fragment mapy Antonia Jenkinsona obejmujący pogranicze litewsko-moskiewskie (<https://www.raremaps.com/gallery/enlarge/28708>, dostęp: 20.02.2017)

go obecnie w Koninklijke Bibliotheek. Atlas został udostępniony w Internecie, zob. <https://www.kb.nl/themas/atlassen/atlas-ortelius> (dostęp: 11.01.2017).

Wymienione przykłady wskazują, że istniejące mapy drukowane pogranicza inflancko-litewsko-moskiewskiego nie mogły zadowolić naczelnego dowództwa. Należało mieć do zawartych tam informacji stosunek krytyczny, wymagały one sprawdzenia i zwerifikowania w innych źródłach. Przede wszystkim źle był poprowadzony bieg rzeki Dźwiny, problemem było właściwe zestawienie miast i siatki rzecznej części litewskiej z tymi w części rosyjskiej i inflanckiej. Konieczne było więc stworzenie nowej, wartościowej mapy strategicznej.

Stefan Batory zaangażował w tym celu Macieja Strubicza. Wybór trudno jednoznacznie ocenić. Niewątpliwie najlepszym rozwiązaniem byłoby zatrudnienie kartografa zagranicznego, znającego najnowsze dokonania w zakresie rysowania map¹⁰³. Jednak jeśli chodzi o kartografów pochodzących z Rzeczypospolitej, trudno o lepszy wybór. Strubicz był już wówczas doświadczonym autorem map, znającym się przy tym na kwestiach wojskowych. Został on sekretarzem królewskim za panowania Zygmunta II Augusta. Od początku służby, czyli od 21 kwietnia 1559 roku, zajmował się kartografią. Angażowano go również przy pracach nad dokumentami niemieckimi. Produkcją map parał się do końca panowania ostatniego Jagiellona. Warto odnotować, że był jedynym na dworze królewskim kartografem (do 1561 roku był zatrudniony również jeden inżynier wojskowy)¹⁰⁴.

Na początku swej służby otrzymał trudne zadanie przetłumaczenia i – co ważne – wykonania ilustracji do rękopiśmiennego dzieła Albrechta Hohenzollerna *Kriegsordnung*. Prace trwały ponad dwa lata

¹⁰³ K. Buczek, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, s. 14. Szerzej o narzędziach i umiejętnościach kartografów w okresie renesansu zob. U. Lindgren, *Land Surveys, Instruments, and Practitioners in the Renaissance*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1, s. 477–508.

¹⁰⁴ M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014, s. 98–99, 164, 278; T. Kempa, *Strubicz Maciej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 44, Warszawa 2006–2007, s. 425–428.

i zakończyły się przed 1 sierpnia 1561 roku¹⁰⁵. Wielkie bezkrólewie przerwało karierę Strubicza. Aby na powrót wejść do służby kancelaryjnej, autor ten napisał dzieło poświęcone historii, geografii oraz kwestii przynależności politycznej Inflant¹⁰⁶. List dedykacyjny całości, skierowany oczywiście do Stefana Batorego, Strubicz datował na 10 stycznia 1577 roku w Toruniu¹⁰⁷. Król przychylnie przyjął dzieło i zatrudnił go, przygotowanej książki jednak nie wydał. Publikacja ta, zupełnie już zdezaktualizowana, ukazała się dopiero w 1727 roku w Amsterdamie¹⁰⁸. Prawdopodobnie w kolejnych latach Strubicz kontynuował swoją pracę, polegającą na opisie poszczególnych ziem wchodzących w skład Rzeczypospolitej, o czym wspominał w liście do Jana Zamoyskiego. Informował, że „z niemałą pracą a z nakładkami swojemi z co największą pilnością położenia, własnościami a wymiarkowania państw a dzierżaw królewskiej moci podległych wypisał”¹⁰⁹. Dotychczas uważano, że fragment ten dotyczy prac kartograficznych¹¹⁰. W rzeczywistości, o czym świadczy utwór poświęcony Inflantom, Strubicz wykonał chorografie krain należących do Rzeczypospolitej. Pozostałością jego pracy jest rozbudowany opis Litwy zatytułowany *Descriptio Lituaniae*, a umieszczony przy tak zwanej mapie Radziwiłłowskiej wyszytychowanej przez Tomasza Makowskie-

¹⁰⁵ K. Łopatecki, *Twórczość wojskowa Albrechta Hohenzollerna. Uwagi nad trzema manuskryptami przypisanymi w latach 2009–2014 Albrechtowi Hohenzollernowi*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59 (2015), s. 168–170.

¹⁰⁶ Szerzej o twórczości chorograficznej zob. D. Rott, *Staropolskie chorografie. Początki – rozwój – przemiany gatunku*, Katowice 1995, s. 16–29, 41, 142–155.

¹⁰⁷ M. Strubicz, *Brevis atque accurata Livoniae Ducatus descriptio historico-geographica*, ed. J.L. Diezius, Amsterdam: Abraham Strander, 1727.

¹⁰⁸ M.J. Mikoś, *Monarchs and Magnates. Maps of Poland in the Sixteenth and Eighteenth Centuries*, w: *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, ed. by D. Buisseret, Chicago–London 1992, s. 170.

¹⁰⁹ M. Strubicz do J. Zamoyskiego, Grąbów 25 X 1579, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 1: 1553–1579, wyd. W. Sobiecki, Warszawa 1904, s. 371.

¹¹⁰ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 62.

go i umieszczonej w atlasie Willema Blaeu'a z 1631 roku¹¹¹. Druk tego opisu przy mapie potwierdza przypuszczenia, że współautorem tego wybitnego dzieła kartograficznego był właśnie Strubicz¹¹².

Oprócz chorografii Maciej Strubicz podjął się wykonania dzieł *stricte* kartograficznych. W październiku 1579 roku informował on Zamoy-skiego, że przygotował mapę Rzeczypospolitej. Praca ta mieściła się na kilku arkuszach („a z osobna na różnych tablicach porządkiem swem iluminowane j<ego> k<rólewskiej> m<ości> oddał a przywłaszczył”¹¹³). Niewątpliwie kluczowe znaczenie w stworzeniu tej mapy miały względy militarne, Strubicz zwracał bowiem uwagę na konieczność uwzględnienia nie tylko ziem podległych Stefanowi Batoremu, ale i

[...] innych pogranicznych a przyległych królestw a krain [, aby] j<ego> k<rólewska> m<ość> raczeł mieć jednostajne a społeczne opisanie, zdała mi się rzecz być j<ego> k<rólewskiej> m<ości> i R<zeczypos>p<oli>tej potrzebna a przyjemna¹¹⁴.

Pierwsza wersja mapy trafiła do rąk króla tuż przed pierwszą kampanią moskiewską z 1579 roku. Informacje zdobyte podczas kolejnych wypraw zbrojnych znacznie uszczegóławiały mapę, która stale ewaluowała. Sam Strubicz przyznawał, że pierwsza wersja mapy zdezaktualizowała się po wyprawie połockiej, a wiadomości wówczas zdobyte

¹¹¹ [M. Strubicz], *Descriptio Lituaniae*, w: *Appendix Theatri A. Ortelii et Atlantis G. Mercatoris*, Amsterdam: Willem Janszoon Blaeu, 1631, k. N₂-N₅v. Zob. <http://www.sbc.org.pl/dlibra/doccontent?id=32908&from=FBC> (dostęp: 12.12.2016).

¹¹² Por. S. Aleksandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 33-67; *idem*, *Pierwsze zaginione wydanie radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 16 (1968), nr 3, s. 539-545. Hipotezę tę wzmacnia fakt, że Maciej Strubicz w czasie wykonywania mapy Radziwiłłowskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego był dworzaniem Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”. Zob. J. Łuczyński, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 75. Por. K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej...*, s. 47-50.

¹¹³ M. Strubicz do J. Zamoy-skiego, Grąbów 25 X 1579, w: *Archiwum Jana Zamoy-skiego...*, t. 1, s. 371.

¹¹⁴ *Ibidem*. Por. S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 62.

pomogły znacznie uzupełnić i poprawić dzieło¹¹⁵. Również oczekiwania kancelarii były coraz większe. Jesienią 1579 roku Zamoyski żądał od Strubicza, aby kolejna wersja mapy zawierała dużo dokładniejsze informacje o ziemiach pogranicza, „zwłaszcza kraje ruskie żeby się protendowały aż do siedmigródzkiego państwa”¹¹⁶. Według Strubicza zlecenie to mogło zostać wykonane w ciągu sześciu tygodni. Oznacza to, że na początku 1580 roku powstała druga redakcja mapy, obejmującej zarówno Koronę, jak i Wielkie Księstwo Litewskie, a także obszary dalekiego nawet pogranicza. Mapa ta zaginęła, ale dokładnie scharakteryzował ją podczas obrad sejmiku generalnego mazowieckiego Krzysztof Warszewicki¹¹⁷. Charakteryzując potęgę Rzeczypospolitej, sekretarz Stefana Batorego odwołał się do rękopiśmiennej mapy. Ze względu na wagę informacji przytaczam dłuższy fragment:

Z jednej strony Tatry, z drugiej strony inflanckie morze graniczy państwo wasze; z jednej strony Odra, z drugiej Dniepr; ząd bałtejskie, z onąd przekopskie morze was obtacza; wszystko od was wychodzi, co do okrętów, co do żywności wojska, co do budowania miast należy; w domu wszystkich rzeczy wam dostawa, które do ozdoby i do obrony tej rzpltej należą, byleście wy sami też przy sobie zostawali. **Co abyście tem chętnie czynili, przypatrzcie się karcie, na której jest państwo i królestwo wasze malowane, która z tej, co u króla była, jest przepisana, a miała być potem w druk podana, na ozdobę korony tej, i zasług jego pamiątkę nieśmiertelną, którego samego króla, na tem tu miejscu gdzie siadał, gdzie tyle sejmów odprawował mówiącego, zda mi się że ku wam dziś słyszę**¹¹⁸.

¹¹⁵ Niewątpliwie Strubicz znał również mapę wykonaną na potrzeby kampanii 1580 roku. Zob. Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato, Polonia, sygn. 15A, k. 88; K. Buczek, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, s. 7.

¹¹⁶ M. Strubicz do J. Zamoyskiego, Grąbów 1 XI 1579, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego...*, t. 1, s. 373.

¹¹⁷ Generał mazowiecki odbył się w Warszawie 10 stycznia 1587 roku, a został zwołany 22 grudnia 1586 roku przez wojewodę mazowieckiego Stanisława Kryskiego. A. Pieńkowska, *Zjazdy i sejmy z okresu bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego*, Pułtusk 2010, s. 85–86.

¹¹⁸ *Chrzysztofa Warszewickiego po śmierci Króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 30.

A zatem zaginiona obecnie mapa Strubicza obejmowała całą Rzeczpospolitą i obszerne ziemie krajów sąsiadujących, od Odry na zachodzie do Dniepru na wschodzie, na północy obejmowała Inflanty i basen Morza Bałtyckiego, a na południu przedstawiała Morze Czarne, a więc niewątpliwie również Ukrainę i Siedmiogród, co polecał jeszcze w 1579 roku Jan Zamoyski. Dzieło to nazywać będę „Wielką mapą Rzeczypospolitej Macieja Strubicza”¹¹⁹.

Henryk Kotarski twierdzi, że Strubicz wykonywał mapy mało-skalowe na podstawie własnych, choć szczupłych, materiałów i relacji panów rady¹²⁰. Sądzę jednak, że podstawą prac musiały być inne drukowane i rękopiśmienne mapy. Przykładowo 25 października 1579 roku Strubicz prosił Zamoyskiego o dostarczenie mu „*chorographiam* Księstwa Wielkiego Litewskiego”. Kartograf miał zapewne na myśli mapę Księstwa Połockiego Stanisława Pacholowieckiego, Strubicz podkreślał bowiem: „mając tedy pewną o tym wiadomość, że tych czasów wojennych j<ego> k<rólewska> m<ość> gruntowniejsze a pewniejsze opisanie tamty ziemi ma litewskiej”¹²¹. Spostrzeżenie to potwierdza również analiza kartograficzna obu źródeł, a właściwie układ siatki zniekształceń obu map¹²². Gromadzenie

¹¹⁹ Por. B. Olszewicz, *Kartografia polska XV-XVII wieku. (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, oprac. J. Ostrowski, Warszawa 2004, s. 22; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej...*, s. 41–42. W starszej literaturze przedmiotu za Tadeuszem Czapskim wskazywano, że Warszewicki prezentował szlachcie mapę wykonaną za panowania Zygmunta Augusta, prawdopodobnie pracę Wacława Grodeckiego. Zob. E. Rastawiecki, *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa 1846, s. V–VI, 16; M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. 7, Kraków 1845, s. 554; T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach*, t. 1, Poznań 1843, s. 245.

¹²⁰ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie...*, cz. 2, s. 81. Stanisław Alexandrowicz (*Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 62) wspomina jedynie o informacjach udzielonych przez panów litewskich.

¹²¹ M. Strubicz do J. Zamoyskiego, Grąbów 25 X 1579, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego...*, t. 1, s. 371. Fragment cytują: S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 17; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 12–13.

¹²² J. Łuczyński, *Ziemie Rzeczypospolitej w kartografii europejskiej XVI wieku...*, s. 133.

materiałów kartograficznych i opisowych wiązało się z licznymi podróżami (czego nie należy wiązać z pracami pomiarowymi, lecz koniecznością dojazdu do osób posiadających informacje lub mapy obejmujące Rzeczpospolitą)¹²³.

Jedynym zachowanym materialnym obiektem poświadczającym istnienie Strubiczowskich map małoskalowych wykorzystywanych w działaniach strategicznych jest dzieło Macieja Strubicza zatytułowane *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio*¹²⁴. Jest to mapa wykonana w skali 1 : 1 170 000, obejmująca teren od ujścia Niemna do Riazania (od 21°E do 39°E) i od Rajgrodu do północnego wybrzeża Zatoki Fińskiej (od 53°N do 60°N)¹²⁵. Po raz pierwszy została wydana drukiem w 1589 roku jako ilustracja do kolońskiego wydania *Polonii* Marcina Kromera obok mapy przedstawiającej Koronę Królestwa Polskiego Waclawa Grodeckiego¹²⁶. W moim przekonaniu jest to ćwiartka Wielkiej mapy Rzeczypospolitej Macieja Strubicza, prawdopodobnie jeden z czterech wykonanych arkuszy.

Niestety na mapie Macieja Strubicza brak siatki współrzędnych geograficznych, co jest dużym zapóźnieniem wobec powstałych w tym okresie obiektów kartograficznych¹²⁷. Dlatego w kartografii

¹²³ M. Strubicz do J. Zamoyskiego, Grąbów 25 X 1579, w: *Archiwum Jana Zamoyskiego...*, t. 1, s. 372: „przez czas tak miemaly w tak rozne a dalekie krayni z wielkimi nakladamy a skoda y trudnoscia myamy niemaley czeste drogy czynicyem musial”.

¹²⁴ Szczegółowa analiza kartograficzna mapy: S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 63–65; K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 87–91; *idem*, *Dzieje kartografii polskiej...*, s. 43–46; *idem*, *The History of Polish Cartography...*, s. 53–56.

¹²⁵ T.M. Nowak, *Polska artyleria...*, s. 118–119 (autor podaje skalę 1 : 3 000 000).

¹²⁶ M. Kromer, *Polonia siue De origine et rebvs gestis Polonorvm libri XXX*, Köln: Officina Birckmannica, 1589, karty niepaginowane, <https://polona.pl/item/6188203/27/> (dostęp: 16.05.2017). Por. S. Peliwo, *Mapy ziem polskich w wydawnictwach książkowych XVI–XVIII w.*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii” 5 (1985), s. 19–20; K. Buczek, *Waclaw Grodecki. (Studium biograficzne)*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 11 (1933), s. 70–73, 81–84; H. Barycz, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią w. XVI–XVIII*, Wrocław 1981, s. 115.

¹²⁷ S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 17.

polsko-litewskiej istotną okazała się praca Stanisława Sarnickiego *Descriptio veteris et novae Poloniae* (1585), w której podjął on próbę podania współrzędnych geograficznych miejscowości i innych obiektów położonych na terenie i w najbliższym sąsiedztwie Rzeczypospolitej¹²⁸. Zdecydowana większość punktów ulokowana była na terenie Korony, pojedyncze toponimy i obiekty znalazły się na obszarach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sarnicki bardzo szczegółowo potraktował teren objęty konfliktem batoriańskim, czyli Inflanty, ziemie połocką i witebską oraz pogranicze moskiewskie aż po Psków. Podano współrzędne między innymi Orszy, Smoleńska, Zeliborka, Wilna, Dryssy (obecnie Wierchniedźwińska) i Drui oraz Witebska, Sokoła (Sokoliszcz), Siebieża, Toropca, Opoczki, Worońca, Wielkich Łuk, Krasnego Hrodka i Pskowa¹²⁹. Niestety, autor nie wyjaśnił, na jakich zasadach podawał długość i szerokość geograficzną. Różnice odczytów są tak duże i niejednorodne, że trudno stworzyć koherentną i merytoryczną analizę. Karol Buczek zwrócił uwagę na to, że autor źle podawał liczbę minut przy stopniach geograficznych. U Sarnickiego liczba ta nie przekraczała 12, co oznacza, że prawdopodobnie dzielił on stopień na 12 części, tym samym 1 minuta podana w pracy Sarnickiego w rzeczywistości oznaczała 5 minut¹³⁰. Warto podkreślić, że praktyką wówczas drukowanych map było zaznaczanie obok siatki współrzędnych co stopień, również podział stopnia na 12 części, co odnotowywano w ramce. Prawdopodobnie więc Sarnicki współrzędne odczytywał z mapy, nie zaś ze zbiorów kartograficznych. Spostrzeżenie to potwierdza również dwukrotne odnotowanie na mapie Połocka. Za pierwszym razem Sarnicki odczytał jego współrzędne jako 57°8'N i 52°10'E, za drugim razem minimalnie przesuwając odczyt na 57°9'N i 52°11'E¹³¹.

¹²⁸ S. Sarnicki, *Descriptio veteris et novae Poloniae...*, k. B–IV.

¹²⁹ *Ibidem*, k. E₁v., Hv., H₂, H₃, H₄, I, IV.

¹³⁰ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, s. 107–108.

¹³¹ S. Sarnicki, *Descriptio veteris et novae Poloniae...*, k. E₃v., H₄.

II. 9. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Macieja Strubicza, fragment (M. Kromer, *Polonia siue De origine et rebys Polonorum libri XXX*, Köln: Officina Birckmannica, 1589, przed k. A)

Doniosłość pracy Sarnickiego nie polegała na dokładności przekazu. Wręcz przeciwnie: większość obiektów ma bardzo nieprecyzyjne współrzędne. Dzieło to uświadomiło polsko-litewskim elitom intelektualnym, że mapa powinna być zaopatrzona w podziałkę zawierającą współrzędne geograficzne. Pomiarów astronomicznych pozwalały na ustalenie długości i szerokości geograficznej, które następnie można było nanieść na wykonywane mapy¹³². Dzięki temu w łatwy sposób można było skorygować dotychczasowe pomiary i wprowadzić nowe informacje na pracach kartograficznych. Mapa Strubicza była ostatnią drukowaną mapą małoskalową dotyczącą ziem polsko-litewskich, która tego elementu – podziałki – nie miała. Prawdopodobnie praca Sarnickiego uświadomiła Strubiczowi niedostatki warsztatowe i w warstwie metodologicznej wpłynęła na sposób wykonania mapy Radziwiłłowskiej.

Powróćmy wypada do opisu wykonanego przez Macieja Strubicza, zatytułowanego *Descriptio Lituaniae*¹³³. Na podstawie umieszczonej na mapie tytułatury Stanisław Alexandrowicz przekonywająco argumentuje, że chorografia powstała nie wcześniej niż w 1574 roku i nie później niż latem roku 1579¹³⁴. Prawdopodobnie jednak dzieło to wykonano po analogicznym opisie Inflant (ukończonym w styczniu 1577 roku). Warto poczynić dodatkowe ustalenia. W opisie Wielkiego Księstwa Litewskiego znajduje się niezwykle dla chorografii fragment. Maciej Strubicz przytoczył w nim artykuły wojskowe Grzegorza Chodkiewicza. Dotychczas były one znane jedynie z pracy Aleksandra Gwagnina *Sarmatiae Europaeae descriptio* z 1578 roku (i kolejnych wydań książki) oraz licznych siedemnasto- i osiemnastowiecznych odpisów¹³⁵. W pracy Gwagnina odnotowano, że artykuły

¹³² Por. J. Staszewski, *Geografia fizyczna Jana Śniadeckiego na tle epoki. W dwusetną rocznicę urodzin myśliciela i uczonego (1756–1830)*, „Przegląd Geograficzny” 28 (1956), z. 4, s. 695–699.

¹³³ [M. Strubicz], *Descriptio Lituaniae*, k. N₂–N₄v.

¹³⁴ S. Alexandrowicz, *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 62–63.

¹³⁵ A. Gwagnin, *Sarmatiae Europaeae descriptio*, Kraków: Maciej Wirzbięta, 1578, s. 62–64. Kolejne przedruki, wydane za życia autora, były identyczne z pierwowo-

wojskowe zostały ogłoszone na sejmie litewskim. Najprawdopodobniej nastąpiło to w obecności szlachty zebranej w 1567 roku w trakcie pospolitego ruszenia podczas tak zwanej wyprawy radoszkowickiej. Przepisy prawne podane przez Strubicza są drugim (obok dzieła Gwagnina), dotychczas nieznanym, szesnastowiecznym źródłem podającym treść tych artykułów. Oczywiście w obu przypadkach jest to łacińskie tłumaczenie polskiego oryginału. Zestawienie łacińskich wersji Gwagnina i Strubicza pozwala stwierdzić, że mamy do czynienia z jednym przekładem. Odmienności, i to drobne, występują jedynie w trzech artykułach: 4, 44 i 45. Na podstawie analizy chorografii Strubicza można uznać, że kartograf dzieło Gwagnina znał¹³⁶, a zatem musiała być ona napisana po 20 czerwca 1578 roku¹³⁷. W zasadzie więc powstanie zarówno pierwszej wersji mapy, jak i opisu ziem litewskich wiąże się z przygotowaniem Stefana Batorego do wojny z Carstwem Moskiewskim.

Co oznacza umieszczenie artykułów wojskowych w opisie geograficznym Macieja Strubicza? Niewątpliwie wskazuje na militarny charakter całego tekstu. Jak wspomniałem, opis towarzyszył pierw-

rem. Zob. A. Gwagnin, *Sarmatiae Europae descriptio*, Spir: Bernhard Albin, 1581, k. 62v.–63v.; A. Gwagnin, *Rerum Polonicarum tomi tres*, t. II, Frankfurt: Sigmund Feyerabend i Johann Wechel, 1584, s. 99–104. Wersja polskojęzyczna: A. Gwagnin, *Kronika Sarmacyjnej Europy*, Kraków: Mikołaj Lob, 1611, ks. II, s. 114–116. O licznych wersjach rękopiśmiennych zob. K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012, s. 371. Warto zwrócić uwagę, że Aleksander Gwagnin zakończył pracę nad książką już w 1574 roku i zadedykował ją Henrykowi Walezemu. Prawdopodobnie po ucieczce króla z kraju druk nie został ukończony (zapewne wykonano tylko jeden egzemplarz, który подарowano Henrykowi Walezemu). Zob. R. Wilgosiewicz-Skutecka, *Komu było dedykowane dzieło Gwagnina Sarmatiae Europae descriptio? – rozwiązanie zagadki znanego polonicum XVI w.*, „Biblioteka” 11 (2007), s. 11–19.

¹³⁶ Autor pisze: „*Colonis quavis de causa ad dominos suos absque muneribus aditus non patet, quod si etiam admittantur, ad praefectos et officiales relegantur, qui nisi munera accipiant, nihil boni decernunt, et unumquodque verbum iudicis in Lituania, (inquit Alexander Guagninus) aurum est*”. [M. Strubicz], *Descriptio Lituaniae*, k. N₂.

¹³⁷ R. Wilgosiewicz-Skutecka, *Komu było dedykowane dzieło Gwagnina...*, s. 12, 16.

szej wersji mapy. Prawdopodobnie więc komplet kluczowych materiałów o znaczeniu strategicznym powstał na potrzeby dowódców wyprawy przeciw Moskwie. Do materiałów tych (mapa wraz z litewskimi przepisami prawa wojskowego) mieli dostęp przynajmniej król, kanclerz, prawdopodobnie również pułkownicy i inne osoby.

Warto nadmienić, że dotychczas historycy wiedzieli, iż na potrzeby oddziałów koronnych 16 lipca 1579 roku wydano w Świrze *Articuli omnibus in universum militibus*. Rok później, 3 sierpnia 1580 roku, w obozie pod Studzianami Jan Zamoyski ogłosił kolejny akt normatywy dla swojego pułku¹³⁸. O obowiązywaniu litewskich artykułów wojskowych podczas wojen batoriańskich nie mieliśmy dotychczas konkretnych wzmianek. Artykuły wojskowe opublikowane przez Strubicza uprawdopodobniają tezę, że w latach 1579–1580 w wojsku litewskim stosowano tak zwane artykuły Grzegorza Chodkiewicza, nie tylko w garnizonach zamkowych, ale również w oddziałach polowych.

Podsumowanie

1. Mapa Sarmacji Barnarda Wapowskiego z 1526 roku jest pierwszą mapą, która była przydatna przy podejmowaniu decyzji strategicznych w działaniach obronnych. Jest to najstarsze źródło kartograficzne, które odnotowuje kierunek najazdów tatarskich (tzw. czarny szlak). Na mapie wzdłuż trasy tych najazdów zaznaczono dwa zniszczone zamki, których odbudowa znacznie zwiększyłaby możliwości obronne ziem pogranicznych, został także przedstawiony obóz wojskowy ochraniający pogranicze pomiędzy rzekami Dniepr i Boh.

¹³⁸ K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*”..., s. 222–227; D. Makieła, *Artykuły wojskowe hetmana Jana Zamoyskiego (1580)*, w: *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 63–82.

Dzieło to zawierało więc konkretną wiedzę, przydatną naczelnemu dowództwu, przy tym sugerowało podjęcie istotnych decyzji strategicznych (lokalizacja zamków na szlakach tatarskich i miejsc sposobnych do zakładania obozów obrony potocznej). Przede wszystkim jednak dzieło Wapowskiego było istotne w procesie przemiany myślenia przestrzennego, co dotyczyło również strategii wojskowej.

2. Najwcześniejsze strategiczne zastosowanie źródeł kartograficznych podczas wojen ofensywnych przez wojska polsko-litewskie, o jakim wiemy, odnotowano podczas konfliktu starodubskiego. Przymuszczałnie w 1535 roku wykorzystano rękopiśmienną mapę wykonaną przez Antona Wieda na podstawie informacji przekazanych przez Iwana Lackiego. Kolejna wersja mapy, uaktualniona o nowy przebieg granic, powstała w 1542 roku, a 13 lat później została wydana drukiem.
3. Propagatorami koncepcji wykorzystywania map w wojsku byli Stanisław Łaski oraz Jan Tarnowski. Ten ostatni nie tylko pisał o potrzebie wykorzystania wiedzy kartograficznej przez naczelne dowództwo, lecz także zmodyfikował strategię działania obrony potocznej na podstawie przestrzennego rozpoznania szlaków tatarskich. Dużą odpowiedzialność w tej koncepcji spoczywała na strażniku polnym koronnym, który miał doglądać bezpieczeństwa szczególnie zagrożonych atakiem dróg. W 1576 roku dokładną trasę trzech szlaków, którymi poruszały się wojska chanatu krymskiego, wyznaczyła komisja powołana do lustracji królewszczyzn województwa podolskiego i ruskiego. Główną rolę w pracach nad wykonaniem itinerarium odegrał Jan Sienieński. Trasa tych szlaków została przez Stanisława Sarnickiego naniesiona na mapę Rzeczypospolitej na początku lat 80. XVI wieku.
4. W początkach panowania Stefana Batorego na europejskim rynku wydawniczym nie było drukowanych map, które mogłyby służyć istotną pomocą w działaniach strategicznych podejmowanych podczas wojny z Carstwem Moskiewskim (wyjątkiem były opracowania kartograficzne Inflan). Zadanie

stworzenia odpowiedniej na potrzeby wojskowe mapy zostało powierzone Maciejowi Strubiczowi. Pierwsza i druga redakcja dzieła zostały wykonane w latach 1579–1580. W późniejszym okresie powstała wieloarkuszowa (być może czteroarkuszowa) Wielka mapa Rzeczypospolitej Macieja Strubicza, obejmująca ziemie od Odry na zachodzie do Dniepru na wschodzie, od Inflant i Morza Bałtyckiego na północy do Morza Czarnego i Siedmiogrodu na południu.

5. Jedynym znanym dziełem kartograficznym Strubicza jest *Magni Ducatus Lithuaniae, Livoniae et Moscoviae descriptio* wydrukowana w 1589 roku. Stanowi ona prawdopodobnie ćwiartkę (jeden arkusz) większego dzieła (zob. pkt 4). Wojskowe potrzeby rzutowały na poziom wykonania, gdyż jest to ostatnia mapa małoskalowa Rzeczypospolitej pozbawiona siatki geograficznej. Stanisław Sarnicki w 1585 roku odnotował po raz pierwszy duży zbiór długości i szerokości geograficznych przy miastach wchodzących w skład Rzeczypospolitej.
6. Integralną częścią pierwszej wersji mapy Strubicza (1579) był opis Wielkiego Księstwa Litewskiego zatytułowany *Descriptio Lituaniae*. Autor zastosował tu nieznaną gdzie indziej w Europie rozwiązanie, polegające na umieszczeniu obok opisu ziem litewskich również przepisów wojskowych. Opublikowane przez Strubicza w łacińskiej wersji artykuły wojskowe Grzegorza Chodkiewicza wskazują, że mapa miała pierwotnie charakter *stricte* militarny. Jednocześnie są dowodem na to, że wojska najemne i zaciężne litewskie stosowały podczas kampanii 1579 roku artykuły wojskowe wydane przez Grzegorza Chodkiewicza 12 lat wcześniej.
7. Na koniec warto odnotować również postulat edytorski. Nieodzownym zadaniem jest wydanie jedynej zachowanej mapy Strubiczowskiej z 1589 roku w połączeniu z *Descriptio Lituaniae*, który to opis pierwotnie zamieszczony został przy mapie Radziwiłłowskiej w wydaniu z 1631 roku. Zasadne byłoby również jej przetłumaczenie na język polski.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archivio Segreto Vaticano, Segreteria di Stato:

Germania, sygn. 93;

Polonia, sygn. 15A.

Bayerische Staatsbibliothek München, Cbm Cat. 113.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 1310.

Biblioteka Narodowa, SD XVI.F.69.

British Library, sygn. C.29.c.13.

Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sygn. K 6.

Muzeum Narodowe w Krakowie:

sygn. VIII-XVI.137A;

sygn. VIII-kart./Mp.3139 a.

Zentralbibliothek Zürich, Kartensammlung, MK 1126, <http://dx.doi.org/10.7891/e-manuscripta-15621> (dostęp: 10.04.2017).

Źródła drukowane

Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, ч. 5, т. 1: *Акты о городах (1432–1798)*, Киев 1869.

Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, ч. 6, т. 1: *Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795)*, Киев 1876.

Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581–1582 г.), М. Коялович, Санктпетербург [1867].

Разрядная книга 1475–1598 гг., ред. В.И. Буганов, Москва 1966.

Сборник Императорского Русского исторического общества, т. 71, Санкт-Петербург 1892.

Abrahami Ortelii [...] epistulae, ed. J.H. Hessels, Cambridge 1887.

Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1582 a Ludovico Boratyński P.M. Collecta, Pars 1, ed. E. Kuntze, C. Nanke, Cracoviae 1923–1933 (Monumenta Poloniae Vaticana, 5).

Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, t. 1: 1553–1579, wyd. W. Sobieski, Warszawa 1904.

Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, t. 4: 1535–1547, wyd. B. Górczak, Lwów 1890.

- Barberini R., *Relazione di Moscovia: 1565*, a cura di M.G. Barberini, I. Fei, Palermo 1996.
- Broniewski M., *Tartariae descriptio. Opis Tartarii*, przeł. E. Śnieżewska, wyd. M. Mączyńska, Łódź 2011.
- Caligari G.A., *I.A. Caligarii nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1578–1581*, ed. L. Boratyński, Cracoviae 1915 (Monumenta Poloniae Vaticana, 4).
- Chrzysztofa Warszewickiego po śmierci Króla Stefana na pierwszym i głównym zjeździe Mazowieckim mowa*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858.
- Collectanea vitam resque gestas Joannis Zamoyscii [...] illustrantia*, ed. A.T. Działyński, Poznań 1861.
- Confessio Matthiae Rajecki*, w: L. Dudek, H. Kowalewicz, *Przyczynek do zagadnienia działalności obcego wywiadu na ziemiach polskich w XVI wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 15 (1969), z. 2, s. 203–207.
- Gastaldi G., *Il Disegno de geografia moderna del Regno di Polonia, e parte del Ducado di Moscovia, con parte della Scandia, e parte de Suevia, con molte regioni [...]*, Venice: Fabio Lincinio, 1562.
- Gwagnin A., *Kronika Sarmacyjej Europejskiej*, Kraków: Mikołaj Lob, 1611.
- Gwagnin A., *Rerum Polonicarum tomi tres*, t. II, Frankfurt: Sigmund Feyerabend i Johann Wechel, 1584.
- Gwagnin A., *Sarmatiae Europaeae descriptio*, Kraków: Maciej Wirzbięta, 1578.
- Gwagnin A., *Sarmatiae Europaeae descriptio*, Spir: Bernhard Albin, 1581.
- Herberstein S., *Commentari della Moscovia et parimente della Russia*, Venetia: Gioan Battista Pedrezzano, 1550.
- Holtorpheus B., *Peregrinationum Stanislai a Lasco liber*, Rostock: Ferber Augustin stary, 1577.
- Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, oprac. i przeł. P. Krokosz, K. Łopatecki, Kraków 2016.
- Kromer M., *Polonia siue De origine et rebvs gestis Polonorum libri XXX*, Köln: Officina Birckmannica, 1589.
- Kronika Marcina Bielskiego*, t. 9, Warszawa 1833.
- [Łaski S.], *Stanisława Łaskiego, wojewody sieradzkiego, prace naukowe i dyplomatyczne*, wyd. M. Malinowski, Wilno 1864.
- Martini Broniovii, *de Biezdzfedeia Bis In Tartariam Nomine Stephani Primi Poloniae Regis Legati Tartariae Descriptio*, Köln: Officina Birckmannica, 1595.
- Ortelius A., *Theatre de L'Univers, contenant les cartes de tout le monde*, b.m.w. 1587.
- Panowanie Henryka Walezjusza i Stefana Batorego królów polskich z rękopisów Albertandego*, wyd. Ż. Onancewicz, Kraków 1860.
- Paprocki B., *Hetman*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856.
- Paprocki B., *Hetman albo własny konterfekt hetmański*, Kraków: Mateusz Siebenicher, 1578.
- Pretwicz B., *Memoriał*, w: A. Tomczak, *Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 6 (1960), z. 2, s. 340–357.

- Sarnicki S., *Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio iuxta revisionem Commissariorum Regionum et Livoniae iuxta odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia*, [Kraków:] Aleksey Rodecki, 1585.
- Sarnicki S., *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015.
- Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881.
- Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, wyd. I. Polkowski, Kraków 1887.
- Strubicz M., *Brevis atque accurata Livoniae Ducatus descriptio historico-geographica*, ed. J.L. Diezius, Amsterdam: Abraham Strander, 1727.
- [Strubicz M.], *Descriptio Lituaniae*, w: *Appendix Theatri A. Ortelii et Atlantis G. Mercatoris*, Amsterdam: Willem Janszoon Blaeu, 1631.
- Strykowski M., *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, t. I, Królewiec 1582.
- Theatrum orbis terrarum*, ed. Abraham Ortelius, Antwerpen: Christophe Plantin, 1571.
- Vincent Laureo, évêque de Mondovi, nonce apostolique en Pologne 1574–1578*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1887.
- Volumina legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.
- Wereszczyński J., *Ekscytarz do podniesienia wojny świętej przeciwko Turkom i Tatarom*, Kraków: Andrzej Piotrkowczyk, 1592.
- Zródła do dziejów polskich*, wyd. M. Malinowski, A. Przeździecki t. 2, Wilno 1844.

Opracowania

- Вареп Е., *Польские карты Ливонии*, w: *Русско-польские связи в области наук о земле*, Москва 1975, s. 7–10.
- Вежбовски Ф., *Отношения России и Польши в 1574–1578 годах, по донесениям папского нунция В. Ляурео*, „Журнал Министерства народного просвещения” 222 (1882), s. 208–242.
- Кром М., *Стародубская война (1534–1537). Из истории русско-литовских отношений*, Москва 2008.
- Кром М., *Судьба авантюриста: князь Семен Федорович Бельский*, w: *Очерки феодальной России. Сборник статей*, Вып. IV, Москва 2000, s. 98–115.
- Купиш Д., *Русско-ливонское пограничье в стратегических планах Стефана Батория в 1578–1582 гг.*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 1 (2014), s. 65–76.
- Alegria M.F., Daveau S., Garcia J.C., Relaño F., *Portuguese Cartography in the Renaissance*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1: *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2003, s. 975–1068.

- Alexandrowicz S., *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012.
- Alexandrowicz S., *Kartografia wojskowa Wielkiego Księstwa Litewskiego do połowy XVII wieku*, w: *Kartografia wojskowa krajów strefy bałtyckiej XVI–XX w. Materiały konferencji naukowej, Toruń, 20–22 października 1994 r.*, red. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1996, s. 11–22.
- Aleksandrowicz S., *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r.*, tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi, „*Studia Źródłoznawcze*” 10 (1965), s. 33–67.
- Alexandrowicz S., *Pierwsze zaginione wydanie radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 16 (1968), nr 3, s. 539–545.
- Alexandrowicz S., Buczek K., *Polska kartografia wojskowa do połowy XVII wieku*, w: *Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. Materiały z konferencji*, oprac. B. Krassowski, J. Madej, Warszawa 1982.
- Bardach J., *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego, XIV–XVII w.*, Warszawa 1970.
- Barycz H., *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią w XVI–XVIII*, Wrocław 1981.
- Buczek K., *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, „*Wiadomości Służby Geograficznej*” 8 (1934), z. 3, s. 3–15.
- Buczek K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław 1963.
- Buczek K., *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „*Wiadomości Służby Geograficznej*” 7 (1933), z. 2, s. 69–121.
- Buczek K., *Maciej Miechowita jako geograf Europy Wschodniej. Omówienie literatury przedmiotu*, w: *Maciej z Miechowa (1457–1523). Historyk, geograf, lekarz, organizator nauki*, red. H. Barycz, Wrocław 1960, s. 75–160.
- Buczek K., *Recenzja [prac A. Spekke, Quelques nouveaux matériaux..., L. Arbusow, Zur Würdigung der Kultur..., L. Arbusow, Vorläufige Übersicht...]*, „*Baltic Countries*” 2 (1936), 2, s. 119–123.
- Buczek K., *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, transl. A. Potocki, Wrocław 1966.
- Buczek K., *Wacław Grodecki. (Studjum biograficzne)*, „*Polski Przegląd Kartograficzny*” 11 (1933), s. 1–18.
- Bujak F., *Studia geograficzno-kartograficzne*, Kraków 1925.
- Bujak F., *Początki kartografii w Polsce*, Kraków 1900.
- Campbell T., *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, w: *The History of Cartography*, vol. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed by J.B. Harley, D. Woodward, Chicago–London 1987, s. 371–463.

- Chodynicki K., Broniowski Marcin, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 461–462.
- Clausewitz C., *O wojnie. Księga 1–5*, przeł. A. Cichowicz, L. Koc, F. Schoener, Warszawa 1958.
- Czacki T., *O litewskich i polskich prawach*, t. 1, Poznań 1843.
- Dalché P.G., *The Reception of Ptolemy's Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1: *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2003, s. 285–360.
- Dopierała K., *Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego*, Warszawa 1986.
- Dziubiński A., *Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów*, „Kwartalnik Historyczny” 103 (1996), nr 3, s. 53–87.
- Ferenc M., *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014.
- Hale J., *Warfare and Cartography, ca. 1450 to ca. 1640*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1: *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2003, s. 719–737.
- Herbst S., *Dwie kwestie wojskowego piśmiennictwa renesansu*, „Przegląd Historyczny” 47 (1956), s. 783–786.
- Herbst S., *Potrzeba historii*, t. 2, Warszawa 1978.
- Kempa T., *Strubicz Maciej*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 44, Warszawa 2006–2007, s. 425–428.
- Korzon T., *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa*, t. 1, Kraków 1912 (reprint: Poznań 2003).
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. 2, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), z. 1, s. 51–124.
- Kotarski H., *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. 3, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 17 (1971), z. 2, s. 81–151.
- Kowalska H., *Sieniński Jan z Pomorza h. Dębno*, w: *Polski słownik biograficzny*, Warszawa–Kraków 1997, t. 37, s. 183–188.
- Lepszy K., *Strażnicy morza Stefana Batorego*, Gdańsk 1934.
- Lindgren U., *Land Surveys, Instruments, and Practitioners in the Renaissance*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1: *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2003, s. 477–508.
- Łopatecki K., „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012.
- Łopatecki K., *Mapa Antona Wieda i Iwana Lackiego – aspekt militarny* (w druku).
- Łopatecki K., *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pacholowieckiego (1580)*, „Terminus” 19 (2017), z. 1 (42), s. 75–126.
- Łopatecki K., *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013.

- Łopatecki K., *Twórczość wojskowa Albrechta Hohenzollerna. Uwagi nad trzema manuskryptami przypisanymi w latach 2009–2014 Albrechtowi Hohenzollernowi*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 59 (2015), s. 163–188.
- Łuczynski J., *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne. Kwartalnik poświęcony historii Pomorza” 78 (2013), z. 1, s. 73–99.
- Łuczynski J., *Ziemie Rzeczypospolitej w kartografii europejskiej XVI wieku (próba ustalenia filiacji map wydanych drukiem)*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 41 (2009), nr 2, s. 128–144.
- Łuczynski J., *Żmudź i fragment Prus na mapie Bernarda Wapowskiego („milionówce”) z 1526 roku*, „Zapiski Historyczne. Kwartalnik poświęcony historii Pomorza” 71 (2006), z. 1, s. 85–97.
- Makiła D., *Artykuły wojskowe hetmana Jana Zamoyskiego (1580)*, w: *Organizacja armii w nowożytnej Europie. Struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 83–106.
- Mikoś M.J., *Monarchs and Magnates. Maps of Poland in the Sixteenth and Eighteenth Centuries*, w: *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, ed. by D. Buisseret, Chicago–London 1992, s. 168–182.
- Niedźwiedz J., *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego (1580): propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19 (2017), 1 (42), s. 127–155.
- Nowak T.M., *Kartografia – moja miłość. Fragment pamiętnika*, „Analecta” 19 (2010), z. 1–2, s. 273–301.
- Nowak T.M., *O wpływie walk z Turcją i Tatarami na rozwój polskiej techniki wojskowej XVI–XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 28 (1983), nr 3–4, s. 589–612.
- Nowak T.M., *Polska artyleria, inżynieria i kartografia wojskowa XVII w. – teoria i praktyka*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 22 (1979), s. 65–130.
- Ochmański J., *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 5 (1960), s. 349–398.
- Olszewicz B., *Dwie szkicowe mapy Pomorza z połowy XV w.*, „Strażnica Zachodnia” 13 (1937), s. 35–51.
- Olszewicz B., *Geografia polska w okresie odrodzenia*, Warszawa 1957.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XV–XVII wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, oprac. J. Ostrowski, Warszawa 2004.
- Olszewicz B., *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921.
- Olszewicz B., *Wzmianki o znaczeniu map w literaturze Polskiej XVI wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Geograficzne” 9 (1963), s. 129–140.
- Parucki Z., *Zarys geografii wojennej*, Warszawa 1967.

- Peliwo S., *Mapy ziem polskich w wydawnictwach książkowych XVI–XVIII w.*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii” 5 (1985).
- Pernal A.B., Essar D.F., *Guillaume Le Vasseur, sieur de Beuplan*, przeł. M. Karpowicz, „Przegląd Wschodni” 2 (1992), z. 4, s. 391–418.
- Pieńkowska A., *Zjazdy i sejmy z okresu bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego*, Pułtusk 2010.
- Pietkiewicz S., *Mapa Polski – „Milionówka” Bernarda Wapowskiego*, w: [S. Pietkiewicz, G. Kwiatkowska-Gadomska], *Studia nad dokładnością dawnych map ziem polskich. Trzy mapy z XVI i XVII wieku*, Warszawa 1980 (Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej. Seria C, z. 24), s. 37–62.
- Plewczyński M., *Kozacy w walkach z Moskwą nad Dźwiną i Utą w latach 1567–1568*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 57–72.
- Plewczyński M., *Wkład Radziwiłłów w rozwój staropolskiej sztuki wojennej XVI w.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 7 (1997), s. 27–36.
- Polak A., *Strategia, czyli o granicy między sztuką wojenną a polityką*, „Kwartalnik Bellona” 95 (2013), nr 1, s. 108–127.
- Raid T., *Possevino ja piirikaart aastast 1582*, „TUNA” 10 (2007), no. 1, s. 54–64.
- Raid T., *Raffaello Barberini teedekaart aastast 1564*, „TUNA” 11 (2008), no. 2, s. 7–20.
- Rastawiecki E., *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa 1846.
- Rott D., *Staropolskie chorografie. Początki – rozwój – przemiany gatunku*, Katowice 1995.
- Sikorski J., *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991.
- Skrzycki R., *Z dziejów kształtowania się wiedzy geograficznej o Pomorzu i Szczecinie w epoce wczesnonowoczesnej (XV–XVI wiek)*, w: *Szczecin z oddali. Pięta Konferencja Edukacyjna*, 30 XI 2012, red. K. Rembacka, Szczecin 2014, s. 29–40.
- Sobaczyński E., *Historia Służby Geograficznej i Topograficznej Wojska Polskiego*, Warszawa 2000.
- Sokołowski W., *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*, Warszawa 1997.
- Staszewski J., *Geografia fizyczna Jana Śniadeckiego na tle epoki. W dwusetną rocznicę urodzin myśliciela i uczonego (1756–1830)*, „Przegląd Geograficzny” 28 (1956), z. 4, s. 685–720.
- Stebnowski J., *Z historii druku map*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 10 (1964), z. 2, s. 3–34.
- Szady B., *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, „Studia Geohistorica” 1 (2013), s. 19–38.
- Walawender A., *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, cz. 2: *Zniszczenia wojenne i pożary*, Lwów 1935.
- Wiesiulowski J., *Sędziwój z Czechła (1410–1476). Studium z dziejów kultury umysłowej Wielkopolski*, „Studia Źródłoznawcze” 9 (1964), s. 75–103.

- Wilgosiewicz-Skutecka R., *Komu było dedykowane dzieło Gwagnina Sarmatiae Europeae descriptio? – rozwiązanie zagadki znanego polonicum XVI w.*, „Biblioteka” 11 (2007), s. 11–28.
- Winczura Ł., *Hetman hetmanów. Jan Amor Tarnowski (1488–1561)*, Kraków 2005.
- Wiszniewski M., *Historia literatury polskiej*, t. 7, Kraków 1845.
- Woodward D., *Cartography and the Renaissance. Continuity and Change*, w: *The History of Cartography*, vol. 3, part 1: *Cartography in the European Renaissance*, ed. by D. Woodward, Chicago–London 2003, s. 3–23.
- Wojtkowski A., *O nowo odkrytym tekście „Justyfikacji” wyroku wrocławskiego w procesie polsko-krzyżackim r. 1419/20*, „Komunikat Mazursko-Warmiński” 6 (1962), nr 3, s. 533–560.
- Wojtkowski A., *Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami. Część pierwsza (1310–1454)*, „Komunikat Mazursko-Warmiński” 10 (1966), nr 1, s. 3–98.
- Zarębska T., *Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego*, Warszawa 1975.